

De virtuele gevangenis

Controle, normalisering en vrijwillige onderwerping in de digitale samenleving

Promotor: prof.dr. Herbert De Vriese

Verhandeling aangeboden tot het
verkrijgen van de graad van
Master in de Wijsbegeerte
door:
Stefanie Matthys

Antwerpen, 2019

Abstract

Het doel van deze masterthesis is om de toenemende invloed van digitale media in onze samenleving beter te begrijpen door middel van de metafoor van 'de virtuele gevangenis'. Hoewel met de nieuwste digitale technologieën vandaag vaak een leven in volle autonomie wordt beloofd, installeren zij mechanismen die net een verlies aan autonomie betekenen. De digitale technologie lijkt ons in een greep te houden, maar tegelijk lijkt het erop dat wij die machtspositie mede in stand houden door ons er vrijwillig aan te onderwerpen.

In het eerste deel van dit onderzoek zoek ik een antwoord op de vraag of we vandaag in een virtuele gevangenis leven. Ik volg hier de methodologie die Michel Foucault gebruikt heeft om de gedisciplineerde samenleving van zijn tijd te begrijpen als 'de grote opsluiting'. Ik maak zelf een analyse van een nieuwe liberale gevangenis van onze tijd, de gevangenis van Halden Fengsel in Noorwegen, en verruim die analyse door ze toe te passen op onze digitale samenleving. In het tweede deel ga ik dieper in op de vraag hoe normaliserende praktijken vandaag de dag precies functioneren. Ik onderzoek het concept van 'vrijwillige onderwerping' van Étienne de La Boétie om meer inzicht te krijgen in de manier waarop wij ons verhouden tot digitale media en technologie. In mijn conclusie ga ik na of er een weg is uit de nieuwe regimes van afhankelijkheid en controle.

Inhoudstafel

Abstract	2
Inhoudstafel	3
Dankwoord.....	4
Inleiding.....	5
1 Verschuiving van collectieve naar individuele opsluiting	7
1.1 Historisch	7
1.1.1 Lepra.....	10
1.1.2 Pest.....	11
1.2 Discipline.....	12
1.3 Het panopticon	14
1.4 Uitbreiding panoptisme.....	17
1.5 Zelfdiscipline.....	20
1.6 Toepassing: Halden Fengsel	24
2 Panoptisme in een digitale samenleving	31
2.1 Halden Fengsel en de digitale samenleving	31
2.2 Update panoptisme door digitale apparatuur	35
2.2.1 Sociale media: omgekeerd panoptisme.....	37
2.3 Vrijwillige onderwerping	42
2.3.1 Wat betekent vrijwillige onderwerping?	42
2.3.2 Vrijwillige onderwerping aan het sociaal-technische systeem.....	46
Conclusie: onze digitale samenleving als virtuele gevangenis?.....	54
Bibliografie	58

Dankwoord

Het schrijven van deze masterthesis is een intensief, maar veel betekenend proces geweest voor me. Ik heb enorm veel bijgeleerd uit deze periode. Niet alleen op filosofisch vlak ben ik gegroeid, maar vooral op persoonlijk vlak. Hoe langer dit schrijfproces duurde, hoe meer ik besepte dat wat ik neer schreef betekenisvol voor me was. Hoe dichterbij het einde kwam, hoe meer ik een antwoord kreeg op het gevangen gevoel waarmee ik zoveel jaren geworsteld heb. Maar het schrijven van deze thesis zou me echter niet gelukt zijn zonder de steun en hulp van een aantal personen. Daarom wil ik deze personen graag even in het licht zetten.

Allereerst wil ik mijn promotor professor Herbert De Vriese bedanken voor zijn nooit ophoudende enthousiasme, maar ook voor zijn kritische bedenkingen die me geholpen hebben bij het schrijven van deze masterthesis. Hij bracht mij steeds met mijn voeten op de grond en bracht helderheid in mijn gedachten. Samen met de vele tips en nuttige literatuurverwijzingen heeft hij er mede voor gezorgd dat ik deze masterthesis tot een goed einde kon brengen.

Tot slot wil ik ook nog mijn zus bedanken voor haar kritische blik die mij geholpen heeft alle grammaticale en typografische fouten uit te masterthesis te schrappen. Ook haar kritische bedenkingen hielden me scherp. Eveneens wil ik ook mijn ouders en vrienden bedanken voor hun luisterend oor, hun wijze raad, hun kritische bedenkingen en vooral hun enthousiasme en hun onophoudelijk geloof in mijn kunnen.

Jullie zijn allemaal heel erg bedankt!

Stefanie Matthys

Steendorp, 20 augustus 2019

Inleiding

Of je nu sliep of wakker was, werkte of at, binnenshuis of buiten, in het bad of in bed – geen ontkomen aan. Niets was van jezelf, afgezien van die paar kubieke centimeters binnen in je schedel.¹

Deze quote komt uit de fictieve toekomstroman *1984* van George Orwell. Één van mijn lievelingsboeken. Pas nadat ik heel deze uiteenzetting neergeschreven had, besepte ik meer dan ooit hoeveel indruk deze roman op mij had gemaakt. Ik merkte dat het me onbewust had opgezaald met een gevoel van gevangenschap. Vandaar waarschijnlijk dat mijn vertrekpunt in deze uiteenzetting de evolutie van het concept 'opsluiting' betreft. Het heeft me altijd geïntrigeerd hoe sommige mensen 'zomaar' andere mensen konden en mochten opsluiten. Vanwaar haalden zij dat recht vandaan om over iemand anders leven te beslissen?

Mijn eerste insteek van dit onderzoek betreft daarom een studie van de redenen en manieren van opsluiting in de middeleeuwen, om vandaar in grote lijnen de evolutie en transformatie van praktijken van opsluiting te beschrijven. Ik concentreer me daarbij op Foucaults analyse over het moderne gevangeniswezen. Volgens Foucault heeft er zich in de overgangperiode tussen de middeleeuwen en het Ancien Régime een belangrijke transformatie voorgedaan in het strafrecht. Sindsdien werd een straf niet meer voltrokken in een lichamelijke straf, maar in een mentale straf verkregen door vrijheidsberoving. Met de plannen voor een nieuwe gevangenis, genaamd het panopticon, ontwikkeld door verlichtingsfilosoof Jeremy Bentham, treedt het disciplinerende effect het gevangeniswezen binnen. Het doel van deze gevangenis was om door middel van zichtbaarheid de gevangenen te onderwerpen aan een correctionele gedragsverandering. Deze disciplinerende methode beperkte zich volgens Foucault niet enkel tot het gevangeniswezen, maar breidde zich uit over de gehele samenleving. En zo ontstond langzaam maar zeker de gedisciplineerde samenleving zoals we die vandaag kennen, met de disciplinerende instituten zoals scholen, ziekenhuizen, gevangenissen en fabrieken. Wat mij in Foucaults analyse zo fascineert, is dat hij het gevangeniswezen heeft kunnen opentrekken naar de gehele samenleving. Op die manier kon hij spreken over de samenleving als 'de grote opsluiting'.

Onze samenleving kunnen we omschrijven als een 'digitale samenleving' vanwege de enorme maatschappelijke invloed van zijn recente technologische evoluties. De geboorte van het internet en sociale media hebben volgens mij echter bijgedragen aan een verdere disciplinerende en normalisering van de samenleving. Achter hun werking lijken mechanismen te schuilen die veel weg hebben van de disciplinerende samenleving waarover Foucault uitvoerig geschreven heeft. Hoewel het doel van disciplinerende hetzelfde is

¹ Orwell, *1984*, 30.

gebleven, namelijk normalisering van gedrag, lijken er toch andere mechanismen te zijn ontstaan die vandaag zorgen voor die normalisering. Daarom leek het me interessant om net zoals Foucault gedaan heeft, te vertrekken vanuit het gevangeniswezen. Mijn bedoeling is om daar de tendensen voor een nieuwe vorm van normalisering te vinden die ons misschien een beter begrip kunnen geven van de nieuwe normaliserende tendensen in onze digitale samenleving.

Een tweede insteek in dit onderzoek is de vaststelling dat onze verhouding tot digitale media en technologie gekenmerkt wordt door een hoge mate van vertrouwen in het systeem. Er bestaat vandaag veel kritische literatuur over het internet en de sociale media, die de lezer erop attent wil maken dat zichzelf openbaren op het web gepaard gaat met een verlies aan 'informatieve privacy'. Bij de afwezigheid van deze vorm van privacy verliest het subject de controle over zijn leven en wordt daardoor kwetsbaar. Hoewel mensen sinds bijvoorbeeld het Cambridge Analytica schandaal bezorgd zijn geworden om hun privacy en de manipulatieve effecten die schuilen achter de mechanismen van sociale media, blijven ze zich toch openbaren op het web. Ze lijken daardoor het sociaal-technische systeem van de digitale media op vrijwillige basis te ondersteunen en zich er vrijwillig aan te onderwerpen. Tijdens mijn onderzoek ben ik daarom ook bij de Franse zestiende-eeuwse denker Étienne de La Boétie te rade gegaan. Hij heeft een essay geschreven over het concept 'vrijwillige onderwerping'. Hoewel zijn visie al enkele eeuwen oud is, is het verbazingwekkend om te zien hoe actueel de toepassing van zijn inzichten op onze digitale samenleving is.

Tot slot probeer ik op basis van deze analyses een antwoord te geven op de vraag of 'de virtuele gevangenis' een metafoor kan zijn voor een beter begrip van de normaliserende tendensen in onze digitale samenleving.

1 Verschuiving van collectieve naar individuele opsluiting

In dit eerste hoofdstuk ga ik op zoek naar de manieren en redenen van opsluiting doorheen de geschiedenis. Voor een beter begrip van de transformaties in de manieren en redenen van opsluiting maak ik gebruik van de analyse van het gevangeniswezen van Michel Foucault. Hij laat zien dat in de overgang van het Ancien Régime naar de moderne tijd zich een transformatie heeft voltrokken in de manier van opsluiten waarin volgens hem de wortels gelegen zijn van de gedisciplineerde samenleving. Dat disciplinerende effect schulde volgens hem in het ontwerp van een nieuwe gevangenis, het panopticon, ontwikkeld door Jeremy Bentham. Het panoptische schema, dat disciplinerend werkte voor gevangenen, heeft zich volgens Foucault uitgebreid over de gehele samenleving waardoor er over de samenleving gesproken kan worden over 'de grote opsluiting'. Met de inzichten van een andere denker, Byung-Chul Han, wil ik er vervolgens op wijzen dat het panoptische schema, dat model heeft gestaan voor de gedisciplineerde samenleving, door middel van de digitale apparatuur gewijzigd is. Het gaat, volgens hem, niet langer over een discipline die opgelegd wordt door iemand anders, maar over een discipline die iemand zichzelf oplegt. Door de visie van Byung-Chul Han toe te passen op de meest liberale gevangenis van het Westen, genaamd Halden Fengsel, probeer ik een beter begrip te krijgen van wat Han nu juist bedoelt met die zelfdiscipline.

1.1 Historisch

Wanneer we terugdenken aan de manier waarop mensen in de middeleeuwen gestraft werden, kunnen we moeilijk om de lijfstraffen heen. Het woord zelf geeft al een duidelijke indicatie over welke vorm van straffen het hier gaat: straffen door middel van lichamelijke foltering. In het boek *Misdaad in de Middeleeuwen* beschrijft Trevor Dean dat de zwaarte van de lijfstraf afhing van de zwaarte van het misdrijf. De lichamelijke folteringen konden gaan over verminking van bijvoorbeeld de oren tot de amputatie van benen of het uitsteken van ogen. In sommige gevallen was lichamelijke foltering als straf niet voldoende en werd er overgegaan naar de ultieme lijfstraf: de doodstraf. Deze straf kon wederom op verschillende wijzen uitgevoerd worden afhankelijk van de zwaarte van het misdrijf. Zo had men bijvoorbeeld de ophanging, onthoofding aan de galg, de vierendood, de vuurdood, verdrinking, levend begraven worden of radbraking.² In afwachting tot de berechting werden misdadigers tijdelijk opgesloten in een gevangenis. Buiten de lijfstraffen waren er ook nog mildere straffen die werden ingewilligd door middel van een geldboete. In de middeleeuwen, waar het Romeinse recht van kracht was, stonden de lijfstraffen voorop en werd een gevangenisstraf enkel en alleen toegestaan ter vervanging van een geldboete of in afwachting van de berechting.

² Dean, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 150.

Wat echter vaak vergeten wordt, is dat er in de middeleeuwen op sommige plaatsen, zoals Italië, Frankrijk en Spanje, wel sprake was van de toepassing van een langdurige opsluiting als straf. In de eerste plaats was het inderdaad zo dat, volgens het Romeinse recht, gevangenen enkel en alleen werden gebruikt om iemand vast te houden en niet om iemand te straffen. Maar deze barrière werd in de dertiende eeuw voor het eerst door geestelijken (kerk) en geleidelijk aan ook door niet-geestelijken (burgers) overschreden. In die tijd waren geestelijken beschermd tegen bloedvergieten omwille van de 'canonieke wetgeving'³ waaronder ze vielen. Daarom werd het in 1298 door paus Bonifatius VIII toegestaan dat bisschoppen geestelijken die iets misdaan hadden langdurig mochten opsluiten. Op die manier kreeg de kerk de macht om een geestelijke die zich misdroeg te straffen en overigens zijn gedrag te corrigeren. Eigenlijk is het hier dat een gevangenisstraf als morele correctie geboren wordt. Het is echter niet onbelangrijk om te erkennen dat deze manier van straffen niet overal in Europa werd toegepast. Vele landen zoals Engeland en Duitsland bleven onderhevig aan het Romeinse recht.⁴ Een vorm van morele correctie staat omstreeks de middeleeuwen dus nog in de kinderschoenen, omdat het enkel voorkwam bij misdaden van geestelijken.

Een gevangenisstraf bij de gewone burgers was even ondraaglijk als een lijfstraf. Het ging niet om het corrigeren van het gedrag zoals bij de geestelijken, maar om een alternatieve straf tegenover de geldboete die niet kon ingewilligd worden. Wie verbleef in zulke gevangenen werd onderworpen aan een ware lichamelijke overlevingsstrijd. Wie niet beschikte over geld, familie, vrienden of de liefdadigheid van burgers om zich te onderhouden, werd het slachtoffer van honger, ziekte of het geweld van de bewakers. Enkel diegenen die de bewakers wisten om te kopen hadden kans om de gevangenisstraf te overleven. In die zin zouden we kunnen stellen dat ook een gevangenisstraf in de middeleeuwen eigenlijk over een lichamelijke straf ging, want men moest het lichaam beschermen tegen ondervoeding, ziekte en fysiek geweld van de bewakers. Niet onbelangrijk is dat de verschillende sociale klassen buiten de gevangenis ook binnen de gevangenis golden. Er werd tevens ook een onderscheid gemaakt in de manier van opsluiten tussen mannen en vrouwen. Kortom wie veel geld had, kon de bewakers betalen voor voedsel, meer licht, warmte en comfort; wie daarentegen arm was, was afhankelijk van de solidariteit van burgers of familie die leefden in het dorp. Gevangenen betaalden dus voor een extra service. Deze luxe door middel van omkoping van de bewakers was mogelijk, omdat er een algemene aanvaarding was van die sociale rangen binnen de maatschappij. Gevangenen waren in de middeleeuwen dus winstgevende ondernemingen, waar de bewakers flink wat geld mee konden verdienen. Bewakers maakten derhalve vaak misbruik van hun machtspositie. Het gebeurde bijvoorbeeld dat bewakers een vrijlatingsvergoeding vroegen van gevangenen die al vrijgesproken waren. Ook werd er soms onnodig gewelddadig omgegaan met de gevangenen. Ze

³ Canonieke wetgeving = een kerkelijke wetgeving geïnspireerd op de inhoud van de Bijbel

⁴ Dean, *Misdaad in de Middeleeuwen*, 144.

werden bijvoorbeeld aan kettingen vastgeketend, eten en drinken werd hun ontzegd tot ervoor betaald werd en aalmoezen werden door de bewakers zelf genuttigd.⁵

Een laatste belangrijk punt in de manier van opsluiten in de middeleeuwen is dat de opgelegde straffen als doel hadden een voorbeeld te stellen aan de burgers. Het diende om de burgers te waarschuwen en hen te weerhouden zich te misdragen door onder meer een beeld te scheppen van wat hen te wachten stond als zij zich effectief zouden misdragen. Daarom werden allerhande lijfstraffen, martelingen en doodstraffen, publiekelijk getoond. Bij deze terechtstellingen dienden alle burgers aanwezig te zijn. Angst verkregen door geweld was dus het wapen van de vorst om zijn volk in bedwang te houden. Het lichaam werd terecht gesteld om de moraal van de andere burgers te beïnvloeden. Hoogstwaarschijnlijk vonden mensen uit de middeleeuwen dit onrechtvaardig en gruwelijk, maar konden ze niet anders dan aanvaarden dat ze geregeerd werden door zij die gewelddadig hun macht toonden indien zij niet gehoorzaamde.

Deze manier van straffen ging door tot ver in het Ancien Régime. Een eigenlijke transformatie van het strafrecht is pas te vinden in de overgang tussen het Ancien régime en de moderne tijd. Het is in die periode dat de openbare terechtstellingen en martelingen als publieksspektakel verdwijnen. Het lichaam van de misdadiger staat niet langer voorop. Waar vroeger de focus van een bestraffing lag in het pijnigen van het lichaam van de misdadiger, ligt de focus vanaf de moderne tijd op de geest, het karakter en de ziel van de misdadiger. Hij wordt van zijn vrijheid beroofd, zodat men zijn 'foutieve gedrag' kan veranderen of corrigeren ten gunste van de gehele maatschappij. Deze doelstelling van de nieuwe manier van straffen uit zich in de benamingen van de instellingen waarin de misdadigers ondergebracht werden: penitentiaire instellingen of verbeteringsgestichten. We zien hier een duidelijke verschuiving van de openbare terechtstellingen naar de individuele bestraffingen in afwezigheid van het volk. De uitvoering van een straf wordt in de moderne tijd grotendeels verborgen gehouden voor de bevolking terwijl dat voordien net het meest zichtbare gedeelte was.

Deze verschuiving in de manier van opsluiten wordt op een briljante wijze beschreven door Franse filosoof Michel Foucault (1926-1984). Het is echter niet zijn bedoeling deze verschuiving te verklaren. Hij wil ze beschrijven en vervolgens toepassen op de context van de instellingen van de moderne gedisciplineerde samenleving waarin hij zelf leefde. Voor hem is het niet geheel toevallig dat deze regulerende en corrigerende instellingen (fabrieken, scholen, ziekenhuizen of gevangenissen) in de moderne tijd verschijnen. Zo wijt Foucault de verschuiving in de manier van straffen aan een wijziging in de productiewijze. Door Marx geïnspireerd linkt Foucault de verschillende productiewijzen (serviel, feodaal en kapitalistisch) aan een bijpassende manier van straffen. Zo stelt hij dat in een slaveneconomie (serviele samenleving) bestraffing

⁵ Dean, 147–48.

overeenkomt met slavernij en knechting. In een feodale economie komt het straffen overeen met lichamelijke straffen, omdat het geld en productie hier nog in een vroeg stadium zitten en het lichaam dus het enige toegankelijke bezit vormt om iemand te straffen. Ten slotte is er in een kapitalistische economie nood aan een vrije markteconomie omwille van het industriële systeem dat op zijn beurt arbeiders vereist die gereguleerd en ordelijk te werk gaan. Dit laatste verklaart de opkomst van correctionele instellingen (gevangnissen) die tot doel hebben het arbeidspotentieel te creëren bij diegene die nog niet geleerd heeft zich gepast te gedragen in een kapitalistische samenleving.⁶

Maar Foucault erkent dat deze economische beschrijving van de verschuiving in de manier van straffen niet voldoende is om de gehele transformatie te begrijpen. De verschuiving is veel complexer dan een enkele link met een economische verandering. De bestraffing van individuen heeft echter ook een sociale functie. Daarom moeten we, zo zegt Foucault, kijken naar welke positieve rol het straffen van individuen heeft in de handhaving en uitoefening van politieke macht. Foucault legt dus een verband tussen bestraffing en macht.⁷ Het is dit verband waarop ik in dit hoofdstuk dieper wil inzoomen. Volgens Foucault is de verschuiving in de manier van straffen en het ontstaan van regulerende en controlerende instellingen te wijten aan eerdere uitdagingen en crisissen, waardoor de mens verplicht werd anders te gaan denken over de wereld en zijn verhouding tegenover die wereld. Hij plaatst in zijn onderzoek twee specifieke crisissen op de voorgrond, die allebei met een immense bedreiging van de volksgezondheid te maken hebben: lepra en de pest. In deze periodes van crisis ontstaat, zo zegt Foucault, een ruimte tot herstructurering en hervorming van het bestaande beleid. Ik bekijk daarom wat Foucault ons vertelt over de implicaties van lepra en de pest op de politieke transformatie van het straffen. Daarvoor beroep ik mij op Foucaults boek *Discipline, Toezicht en Straf: de geboorte van de gevangenis*⁸.

1.1.1 Lepra

Lepra wordt aanschouwd als de ziekte die samenvalt met de middeleeuwen. Ondanks dat het medisch vastgesteld kon worden en dus behoorde tot een medische aandoening werd de verklaring voor lepra ingegeven door religieuze oorzaken. Degene die leed aan lepra werd niet als ziek beschouwd maar als onrein, wegens zijn vleselijke lust. Zo verweet de kerk een leproos dat hij zijn lusten niet onder controle had en daarom individueel gestraft werd door god. Wie onrein was mocht niet meer deelnemen aan de erediensten en werd de toegang tot de stad ontzegd tenzij voor bedelen. De leproos werd dus verstoten uit de gemeenschap. Al zijn bezittingen werden in beslag genomen, een eventueel huwelijk werd ontbonden en er werd een dodenmis voor hem opgedragen. Na deze mis werd hij ritueel de stad uitgeleid. De stadsmuren

⁶ Dean, 142.

⁷ Dean, 142.

⁸ Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*.

vormden niet alleen de concrete maar ook de symbolische grens van de goede christelijke gemeenschap. Op enige afstand van de stad bevonden zich lepragasthuizen waar de lepralijder kon verblijven. Zulk lepragasthuis had geen omringende muren, maar wel strikte scheidingen tussen mannen en vrouwen. Elk leprahuis beschikte bovendien ook over een eigen begraafplaats en een kerk. Het was de lepralijder echter wel toegestaan de stad te betreden als hij wou bedelen. Daarvoor diende hij zich wel herkenbaar te maken door het dragen van een speciale mantel en hoed en diende hij zijn komst aan te kondigen aan een zogenaamde lepraklepper. Opmerkelijk is dat lepra in de middeleeuwen niet aanschouwd werd als een besmettelijke ziekte. Daarom was het ook toegestaan dat de lepralijders kwamen bedelen in de stad. De strikte scheiding tussen lepralijders en niet-lepralijders kwam overeen met rein zijn of onrein zijn. Men diende de lepralijder enkel en alleen te bannen uit de stad zodat men een reine christelijke gemeenschap kon uitbouwen en zo het plekje in de hemel kon verzekeren.⁹

Lepra gaat dus gepaard met uitsluiting verkregen door een strikte scheiding tussen lepralijders en niet-lepralijders. Volgens Foucault is hier het zaadje geplant voor de latere nog striktere scheidingen tussen mensen. De uitsluitingsrituelen staan model voor 'de grote opsluiting'. Wat Foucault met 'de grote opsluiting' bedoelt wordt verder in dit hoofdstuk duidelijk. Belangrijk om te onthouden is dat we door lepra te weten zijn gekomen hoe we een grote groep mensen op een efficiënte wijze kunnen uitsluiten.¹⁰

1.1.2 Pest

In de literatuur wordt de pest vaak verbonden met *het feest of de politieke droom*, stelt Foucault in zijn boek *Discipline, Toezicht en Straf*. Dit omdat bij het uitbreken van de pest heel het politieke kader in elkaar stortte. Plots stond de mens oog in oog met de dood die voor het eerst anders aanvoelde dan voordien. Tot dan hadden mensen geloofd dat de wereld geschapen was door een god die het goed met hen voorhad. Zij waren door god gewillig in het leven geroepen. De uitbraak van de pest bracht die gedachte aan het diggelen, want de gedachte dat god hen op deze wereld wilde, klopte niet meer. Waarom zou een god die de mens gewillig geschapen heeft hen vervolgens willen vernietigen? Het is ook hier dat de gedachte zich ontwikkelt dat god voor de mens ondoorgrondelijk is. Waar het bij lepra ging over een individuele zonde zag men de pest als een collectieve zonde.¹¹ Eenieder kon het slachtoffer worden van deze vreselijke besmettelijke ziekte. Anders dan bij lepra, waar de oorzaak zogenaamd te wijten was aan vleselijke lust, was er voor de pest geen andere verklaring dan dat god de mens collectief strafte. Met de pest veranderde de angst voor de dood echter naar een angst om niet geleefd te hebben. Iedere seconde van het leven waar je

⁹ Hillen, Houwaart, en Huisman, *Medische geschiedenis. Ziekte Kennis Dokter en Patiënt Gezondheidszorg en maatschappij*, 22–24.

¹⁰ Foucault, "Het panoptisme", 270.

niet besmet geraakte moest gevierd en geleefd worden.¹² Vandaar dus de koppeling tussen het feest en de pest, omdat al de wetten en verboden van voordien niet meer van kracht waren. Dit gaf, volgens Foucault, de burgers de mogelijkheid de maskers af te werpen en hun ware identiteit te uiten in het gedrag dat zij wilden stellen.¹³

Maar waarom werd de pest ook gekoppeld aan de politieke droom? In tijde van de pest werd alle aandacht gericht op het bestrijden en overleven ervan. Vele steden werden daarom afgesloten en de mensen leefden in een soort van quarantaine. Niemand mocht zijn huis verlaten, wie dat wel deed kreeg de doodstraf – als hij al wist te ontsnappen aan een dodelijke besmetting. De staat moest kost wat kost zijn volk onder controle krijgen om verdere besmetting en totale uitroeiing te vermijden. Het is hier, zo stelt Foucault, dat de macht de ruimte kreeg om te experimenteren met ideeën over hoe het volk het best te beheersen was:

[De pest is] geen collectief feest, maar [een] strikte scheiding; geen overschrijding van de wetten, maar het binnendringen van de reglementen tot in de kleinste details van het bestaan dankzij een perfecte hiërarchie die de capillaire werking van de macht garandeert; er worden geen maskers opgezet of afgelegd, maar iedereen krijgt zijn 'werkelijke' naam, 'werkelijke' plaats, zijn 'werkelijke' lichaam en zijn 'werkelijke' ziekte toegewezen.¹⁴

Vandaar dus de koppeling tussen de pest en de politieke droom. Vanuit deze drang tot controle van burgers ontstaan de disciplinerende schema's, de schema's om een gehele bevolking te sturen en te controleren. Om de consequenties daarvan in te schatten gaan we wat dieper in op hoe men in tijden van de pest zijn volk in toom probeerde te houden door middel van gecontroleerde discipline. Hoe heeft die discipline zich kunnen manifesteren en zich staande kunnen houden tot de ontwikkeling van een moderne gedisciplineerde samenleving.

1.2 Discipline

Aan het einde van de zeventiende eeuw werden er enkele maatregelen getroffen om de pest zijn kans tot volledige uitroeiing van de mens in te perken. Foucault beschrijft deze maatregelen uitvoerig in zijn boek *Discipline, Toezicht en Straf*. Hieronder geef ik een schets van die maatregelen. Dit is belangrijk om de overgang naar een disciplinerende samenleving goed te begrijpen.

De stad werd afgesloten en het was verboden het huis te verlaten. Wie zijn huis durfde te verlaten riskeerde de doodstraf. Alle zwerfdieren werden afgemaakt, want ook zij konden drager zijn van deze infectieziekte.

¹¹ Hillen, Houwaart, en Huisman, *Medische geschiedenis. Ziekte Kennis Dokter en Patiënt Gezondheidszorg en maatschappij*, 24.

¹² De Vriese, "De gevangenis, de kliniek, het mensenpark. Cynisme als een politiek systeem.", 5.

¹³ Foucault, "Het panoptisme", 269.

Vervolgens werd de stad verdeeld in verschillende wijken waarin elke wijk onder het gezag stond van een 'intendant'¹⁵. Iedere straat van een wijk beschikte over een 'syndicus'¹⁶. Ook de syndicus werd met de doodstraf bedreigd als hij zijn straat durfde te verlaten. Verder bestond zijn taak erin iedere deur van de straat af te sluiten en de sleutels te overhandigen aan de intendant, die de sleutels bewaarde tot de opheffing van de quarantaine. Elke inwoner diende voldoende voedsel te hebben ingeslagen alvorens de deur werd afgesloten. Daarna werd aan eenieder brood en wijn bezorgd via houten goten, die langs de straat iedere voordeur passeerde. Op die manier was er geen rechtstreeks contact tussen de leverancier van het voedsel en de inwoners. Ander voedsel zoals vis, vlees en groenten, werd via manden, gedragen door katrollen, verdeeld. Buiten de syndicus, de intendant, de soldaten die mede waakten over de orde en de kraaien die het vuile werk opknapten door zich te voeden met dode lichamen liep er niemand in de straten. Iedereen diende ter plaatse te blijven, wie zich toch een stap naar buiten waagde, wachtte de dood, hetzij door bestraffing, hetzij door besmetting.¹⁷

Om de controle over het volk te bewaren werden alle inwoners van een door de pest getroffen stad aan een totaal toezicht onderworpen. Door de straten liepen geregeld officieren rond die ontsnapping, onrust of diefstal moesten tegenhouden. Aan elk uiteinde van een straat stond een schildwacht en iedere wijk had zijn poorten met wachtposten. Dagelijks deed de syndicus zijn toer door de straten. Bij ieder huis hield hij halt en controleerde hij of er inwoners besmet of gestorven waren. De syndicus zelf werd iedere dag gecontroleerd door de intendant die de wijk waarvoor hij verantwoordelijk was dagelijks bezocht. Daar informeerde hij of de syndicus zijn taken bekwaam uitgevoerd had. Iedere dag dienden de bewoners dus voor hun raam te gaan staan en werd hun naam één voor één afgeroepen. Op die manier was het onmogelijk geworden iemand verborgen te houden. Wie dit wel deed riskeerde immers de doodstraf. Foucault stelt dat we deze routine zouden kunnen omschrijven als een grote parade van de doden en de levenden. Dit systeem van continue registratie en controle stelt de macht in staat inzicht te krijgen in de levenden en de doden en helpt hem om verdere infecties uit te sluiten.¹⁸ Maar achter dit systeem zit veel meer dan alleen de bestrijding van de pest. Zo zegt Foucault:

De orde geeft iedereen een eigen plaats, een eigen lichaam, een eigen goed, een eigen ziekte en een eigen dood, door middel van een alomtegenwoordige en alwetende macht die zich op haar beurt ononderbroken en regelmatig vertakt, en eindigt in de determinatie van het individu – wat hem karakteriseert, wat hem behoort en wat hem overkomt.¹⁹

¹⁴ Foucault, 269.

¹⁵ Intendant = officier die waakt over een quarantaine

¹⁶ Syndicus = beheerder van een quarantaine

¹⁷ Foucault, "Het panoptisme", 266–67.

¹⁸ Foucault, 267.

¹⁹ Foucault, 269.

Voor het eerst sinds eeuwen, heeft de politieke macht een totaalbeeld van zijn inwoners en zelfs een totale controle over zijn volk. Er dient niet langer een agressief angstbewind gevoerd te worden om burgers in de lijn te laten lopen. Dit systeem geeft de politieke macht een totale controle, omdat hij enerzijds via registratie alles te weten komt over zijn burgers en anderzijds de inwoners op hun plaats gehouden worden door de wakende ogen van bijvoorbeeld de syndicus of de officieren, die tijdig kunnen ingrijpen indien iemand de regels overtrad.²⁰

De pest gaf dus een mogelijkheid de orde in de samenleving op een andere en efficiëntere manier te handhaven. Op basis van strikte scheidingen, waarvoor de uitsluitingsrituelen van lepra model hebben gestaan, kon men de wetten en regels doen binnendringen bij ieder individu afzonderlijk.²¹ Waar de politieke macht, voor de uitbraak van de pest, de gehele gemeenschap maar moeilijk onder controle kreeg, biedt de pest een manier om ieder individu in het gareel te houden. Dit komt omdat de macht individualiseert. Ze focust zich niet langer op de groep mensen waarover hij regeert, maar legt zijn focus op de afzonderlijke individuen. Door een onafgebroken toezicht te houden op elk afzonderlijk lichaam krijgt de machtshebber greep over de gehele bevolking. Ieder wordt aan de hand van eenzelfde classificatie onderverdeeld en krijgt zo zijn eigen naam, plaats, lichaam en ziekte. Iedereen kan dus geïdentificeerd worden en dit geeft de politieke macht de kans om elk afzonderlijk individu te controleren en zijn voorgeschreven regels te doen gelden.²² Hier liggen de wortels voor de disciplinerende samenleving, maar volgens mij ook voor een nieuwe manier van straffen. Want het is de eerste keer in de geschiedenis dat men inziet dat fysiek geweld niet de enige manier is om een massa mensen onder controle te houden.

1.3 Het panopticon

Vanaf de negentiende eeuw wordt de specifieke machtstechniek van de disciplinerende parcellering toegepast op de afzondering/opsluiting van individuen. Met disciplinerende parcellering wordt bedoeld dat individuen die zich niet gepast gedragen, gescheiden worden van zij die zich wel gepast gedragen. Alles wat niet-normaal, of gevaarlijk, gedrag was dat de macht van de staat in het gedrang bracht, werd dus geïndividualiseerd. Er werd een stempel gedrukt op deze individuen en ze werden vervolgens uit de maatschappij gehaald en ondergebracht in de verschillende per categorie geordende instituten. Op die manier kon de controle over alle soorten 'gevaarlijke' individuen bewaard worden. Elk instituut had als taak het individu onder controle te houden. Voorbeelden van zulke instituten zijn: ziekenhuizen, psychiatrieën, gevangenissen, fabrieken, ..., en ja, zelfs scholen. Volgens Foucault hebben deze instituten een dubbele functie. Ten eerste dienen zij twee groepen te scheiden en iedere groep te voorzien van een stempel, zoals

²⁰ Foucault, 268–69.

²¹ Foucault, 270.

bijvoorbeeld: gezond-ongezond of gek-niet gek. Ten tweede dienden de instituten de individuen in te delen in verschillende groepen die ieder hun eigen gedwongen toewijzing had. Men diende te weten wie het individu was, waarom hij tot een bepaalde groep behoorde, hoe hij herkend kon worden en hoe die iemand aan een gecontroleerd toezicht onderworpen kon worden. Foucault stelt dat door de constante scheiding van het normale en het abnormale, waaraan ieder individu onderworpen is, het merkteken van de uitsluiting van personen met lepra zich tot in onze tijd voortgezet en uitgebreid heeft.²³ We kunnen concluderen dat uit de angst voor de pest disciplinerende instituten zijn ontstaan die gericht zijn op het meten, controleren en verbeteren van de abnormalen. Het drukken van een stempel dat tot uitsluiting leidt, ontstaan door de bestrijding van lepra, en het willen controleren en veranderen van een bestaand probleem voor de staat, ontstaan uit de bestrijding van de pest, komen samen in de instituten die het individu vandaag bepaalt, controleert en het individu in bedwang houdt.²⁴

Heel dit idee van continue controle zit diep in onze cultuur geworteld. Het idee werd krachtiger door een ontwerp van een nieuwe gevangenis eind achttiende eeuw, gecreëerd door verlichtingsfilosoof Jeremy Bentham. Het uitgetekend model, genaamd *het Panopticon*, is speciaal omdat het voor het eerst in de geschiedenis personen onder een permanent toezicht en controle kon plaatsen zonder dat er fysiek geweld voor nodig was. Het ontwerp bevat een ringvormig gebouw met in het midden een toren voorzien van grote ramen die uitkijken op de binnenste ring. Rondom de toren bevinden zich de verschillende cellen, elk voorzien van twee ramen. Eentje dat de gevangene in contact brengt met het licht dat van buiten naar binnen komt en eentje dat uitkijkt op de toren middenin het ringvormige gebouw. Deze manier van bouwen zorgt ervoor dat de lichtinval van buiten al de activiteit aanwezig in de cel zichtbaar maakt in de vorm van schaduwen. Daardoor kan de bewaker, die zich in de toren bevindt, makkelijk controleren of de gevangene zich nog steeds in zijn cel bevindt en observeren wat hij aan het doen is. Op die manier kunnen we de cel van de gevangene voorstellen als een decor waar de gevangene de acteur van dienst is. Hij is volledig geïndividualiseerd en heeft weinig mogelijkheden om contact te leggen met de gevangenen rondom hem. Hij wordt voortdurend in beeld gebracht doordat hij permanent zichtbaar is voor de bewaker. Het panoptisme kent zijn succes in de permanente controle die mogelijk gemaakt werd door de indeling en architecturale vorm van het gebouw. Hier zien we een totaal andere manier van opsluiten in vergelijking met enkele eeuwen geleden. Wie in de middeleeuwen of het Ancien Régime langdurig in de gevangenis diende te verblijven, werd beroofd van licht, eten en comfort. Het was een pure lichamelijke straf, waardoor de gevangenis voor misdadigers vaak de eindbestemming betekende. In de moderne tijd wordt afgestapt van lijfstraffen en wordt er massaal ingezet op de geest van de misdadiger. De verlichte gevangenis van Bentham

²² De Vriese, "De gevangenis, de kliniek, het mensenpark. Cynisme als een politiek systeem.", 6–7.

²³ Foucault, "Het panoptisme", 271.

²⁴ Foucault, 271–72.

kan letterlijk begrepen worden als een *verlichte* gevangenis. Het daglicht maakt de gevangenen permanent zichtbaar voor de bewakers en stelt ze in staat de gevangene voortdurend te controleren. Zo zegt Foucault: 'De blik van de bewaker en het volle licht houden beter gevangen dan de duisternis, die uiteindelijk bescherming biedt. Zichtbaarheid is een valstrik'.²⁵

De gevangene wordt voortdurend gezien, maar hijzelf kan niets zien. Het grootste succes van het panoptisme, wat naar mijn mening ook het meest angstaanjagende aspect ervan is, is dat het de gevangene zonder fysiek geweld kon omgevormd worden tot een onderwerpend en gedisciplineerd individu. Net omdat de gevangene er zich *bewust* van is dat hij voortdurend in de gaten wordt gehouden, zal hij zijn gedrag aanpassen aan de regels waaraan hij onderworpen is. Verzet is zinloos, want elk initiatief tot verzet is zichtbaar. De bewakers zijn de gevangenen voortdurend een stap voor als ze het eventueel zouden wagen te ontsnappen. Hierdoor kan de macht automatisch functioneren, omdat de gevangene de macht die men over hem heeft zelf in stand houdt. Zoals eerder al aangehaald is er geen of weinig tussenkomst van een bewaker nodig om het individu tot onderwerping te brengen.²⁶ De ondoorzichtigheid van de controle is hier van enorm belang, stelt Foucault. Het is van uitermate belang dat de gevangene nooit mag te weten komen of hij wel of niet in de gaten wordt gehouden. Hij moet ervan doordrongen zijn dat het op ieder moment mogelijk is dat er naar hem gekeken wordt. Dit is waarom de gevangene de machtsverhouding zelf in stand houdt. Kortom, we kunnen zeggen dat het panopticon fungeert als een machine die het koppel 'zien en gezien worden' ontbindt. In de buitenste ring van het gebouw, waar de cellen zich bevinden, is iedereen steeds zichtbaar zonder zelf ooit iets te kunnen zien. In de centrale toren, de binnenste ring, is het omgekeerde verhaal van toepassing: hier ziet men alles zonder zelf ooit gezien te worden.²⁷ Voor Foucault is het panoptisme een belangrijk systeem, omdat het de macht heeft geautomatiseerd en ontindividualiseerd. De politieke macht kan niet meer teruggevoerd worden naar één enkel individu of enkelen. Ze wordt mogelijk gemaakt en in stand gehouden door de infrastructuur en apparatuur. Het maakt niet langer uit wie de macht uitoefent, want ieder individu is in staat de machine in gang te zetten.²⁸ Foucault concludeert:

De dwingende kracht van de machtsuitoefening wordt in zekere zin getransporteerd naar het toepassingsgebied. Degene die onderworpen is aan de zichtbaarheid en zich hiervan bewust is, neemt spontaan de dwang van de macht over en past deze op zichzelf toe; hij verinnerlijkt de machtsbetrekking door tegelijkertijd beide rollen te spelen, en wordt zo het principe van zijn eigen onderwerping. Hierdoor kan de externe macht zich ontdoen van haar fysieke gewicht; en naarmate ze de grens van het onlichamelijke nadert, zijn haar effecten constanter en intenser, eens voor altijd verworven en voortdurend zelfvernieuwend: een eeuwig terugkerende overwinning, die iedere fysieke confrontatie uit de weg gaat en die bij voorbaat is beslist.²⁹

²⁵ Foucault, 272.

²⁶ Foucault, 273.

²⁷ Foucault, 274.

²⁸ Foucault, 275.

²⁹ Foucault, 276.

1.4 Uitbreiding panoptisme

We hebben gezien in het vorige deel hoe gevangenen door middel van een architecturale constructie onder een totaal toezicht en controle komen te staan en bovendien zelf degenen zijn die de machtsverhouding tussen de bewakers en zichzelf in stand houden. Fysiek geweld om iemand tot een bepaald gedrag te dwingen is dus niet langer nodig in de moderne tijd. Dat is een enorm voordeel, maar het panoptisme biedt echter nog twee andere voordelen, volgens Foucault.

Ten eerste stelt het continue toezicht de bewakers in staat het gedrag van de gevangene nauwgezet te observeren. Het observeren en registreren van het gedrag biedt daarom de mogelijkheid om de menselijke natuur te bestuderen. Zo kan men onderzoeken of er iets typerend is aan het gedrag van gevangenen. Van daaruit kan men proberen te achterhalen wat er bijvoorbeeld typerend is aan het gedrag van een moordenaar. Het panopticon kan in dit geval vergeleken worden met een dierentuin. Zo zegt Foucault:

Het panopticon is een koninklijke diergaarde, waarin het dier vervangen is door de mens, de groepering in soorten door de individuele verdeling, en de koning door de machinerie van een verborgen macht.³⁰

Ten tweede biedt het panopticon, door zijn voortdurende registratie en observatie, de mogelijkheid om te experimenteren met de gevangenen. In dit geval fungeert het panopticon als een laboratorium. Foucault geeft enkele voorbeelden van mogelijke experimenten:

[...Het kan gebruikt worden als] experimentele machine voor gedragsverandering, voor individuele dressuur en correctie. Men kan met medicamenten experimenteren en hun effecten verifiëren. Men kan op gevangenen, afhankelijk van hun misdaden en karakter, verschillende straffen uitproberen en de meest effectieve selecteren.³¹

Volgens Foucault beperkt het panopticon zich niet alleen tot het experimenteren met gevangenen maar breidt het zich uit naar het experimenteren met mensen in het algemeen. Het panopticon is dus de uitgelezen plaats om met eender welk menselijk gedrag te experimenteren en nauwkeurig de transformaties te analyseren die de experimenten teweeg brengen. Het panopticon kan zelfs een apparaat construeren dat zijn eigen mechanismen controleert. Zo zegt Foucault:

Vanuit de centrale toren kan de directeur al het personeel dat onder zijn leiding staat in het oog houden: verplegers, artsen, voormannen, onderwijzers en bewakers; hij kan ze continu beoordelen, hun gedrag veranderen, en ze methoden opleggen die hij het meest geschikt acht; en hijzelf zal op zijn beurt gemakkelijk geobserveerd kunnen worden. [...] Want zelfs de directeur, die in het hart zetelt van deze architectonische voorziening, is erin opgesloten en er feitelijk mee vergroeid.³²

³⁰ Foucault, 276.

³¹ Foucault, 277.

³² Foucault, 278.

Hier ontwikkelt zich duidelijk het idee dat het gedrag van ieder individu gekneed kan worden tot een voor de staat wenselijk gedrag. Deze beïnvloeding van gedrag start in de verlichte gevangenis van Jeremy Bentham en mondt uit in fabrieken, scholen, bejaardentehuizen, werkplaatsen, enz, met als doel om uiteindelijk het gedrag van ieder individu onder controle te hebben. Het panoptisme heeft zich dus uitgebreid in gedragssturende instituten en zit ondertussen diepgeworteld in onze cultuur. Zo zegt Foucault: 'telkens als een grote hoeveelheid individuen tot bepaalde taken of specifiek gedrag gedwongen moet worden, kan het panoptische schema worden gebruikt. Het is – behoudens noodzakelijke aanpassingen – toepasbaar 'op alle instellingen waar binnen een begrensde, overzienbare ruimte een zeker aantal personen onder toezicht gehouden moet worden'.³³

Bij deze is het duidelijk geworden hoe het panoptische schema de macht van de staat versterkt heeft. Volgens Foucault is dat te wijten aan zijn preventieve karakter, continue functioneren en vooral door zijn automatische mechanismen. De uitoefening van de macht wordt op volgende manieren geperfectioneerd volgens Foucault:

[... H]et stelt in staat om het aantal mensen dat de macht uitoefent te verminderen, terwijl het aantal waarover ze wordt uitgeoefend groeit. Het schept de mogelijkheid om op ieder moment in te grijpen en al een constante pressie uit te oefenen voordat fouten, vergrijpen of misdaden zich voordoen. En doen ze zich voor, dan is zijn kracht gelegen in het feit dat de macht nooit hoeft in te grijpen maar dat het schema zich spontaan en geruisloos doet gelden, en een mechanisme vormt dat een kettingreactie van effecten oproept. Het heeft geen andere fysieke instrumenten nodig om individuen rechtstreeks te beïnvloeden dan de architectuur en de geometrie; het 'verleent de geest macht over de geest'.³⁴

Het panaoptische schema werkt dus preventief voor het machtsapparaat, omdat het misdadig gedrag voorkomt, het werkt de hele tijd door zodat er een continue controle mogelijk is en de machtsuitoefening kan automatisch fungeren omdat zijn werking schuilt in zijn materiële vormgeving. De panoptische schema's bieden de staat op die manier de mogelijkheid de moraal te hervormen, de gezondheid te beschermen, het onderwijs uit te spreiden, de collectieve lasten in te perken en de economie een sterke basis te bieden. Door deze zogenaamd betere toekomstperspectieven voorop te stellen, kan de staat zijn macht ook verantwoorden en rechtvaardigen.³⁵ Maar in dit systeem kan de verhoging van de productiviteit van de macht slechts verzekerd worden als deze continu is en uitgeoefend wordt tot in de kleinste onderdelen van de maatschappelijke basis.³⁶ De gehele maatschappij dient ervan doordrongen te zijn, net zoals de gevangenen zich er voortdurend van bewust waren dat ze in het oog gehouden werden.

³³ Foucault, 280.

³⁴ Foucault, 280.

³⁵ Foucault, 280–81.

Een belangrijke vraag doet hier zijn intrede: zal deze manier van machtsuitoefening, die zich tot in de kleinste regionen van de maatschappij inkapselt, niet uitmonden in een tirannie? Op het eerste gezicht lijkt het antwoord negatief te zijn. Ieder individu behorend tot de maatschappij kan en mag op ieder moment de verschillende instituten bezoeken en zelf onderzoeken hoe deze instellingen functioneren. Het is dus perfect mogelijk dat je als burger een school bezoekt en de school vragen stelt over zijn beleid. Dat geldt niet alleen voor scholen, gevangenissen of ziekenhuizen, maar ook voor het machtsapparaat, de staat, zelf. Het systeem is 'transparant' vanwege zijn toegankelijkheid. Er lijkt dus geen gevaar voor tirannie te zijn, want het disciplinerende systeem, het panoptisme, wordt democratisch gecontroleerd. Maar het is net deze democratische *controle* die maakt dat de staat zijn macht in stand kan houden. Ieder instituut, dat door de staat is ontwikkeld om zijn burgers het gepaste gedrag op te dringen, kan door eender welk individu gecontroleerd worden. De onderste regionen houden de machtsverhouding in stand. Foucault beschrijft deze machtsverhouding als volgt:

Het systeem wordt dus letterlijk in stand gehouden door de van elkaar verschillende lichamen met hun eigen karaktereigenschappen, hun ontelbare bewegingen, hun verschillende krachten en spatiële betrekkingen.³⁷

De staat streeft daarom niet langer naar een soevereine betrekking maar naar disciplinerende verhoudingen die zijn macht garandeert. Geweld is niet langer nodig om de macht van de staat in stand te houden, dat doen zijn burgers voor hem. De taak van de moderne tijd is volgens Foucault:

Het is de taak van de moderne tijd, met de almaar groeiende invloed van de staat en de verregaande inmenging in alle details en verhoudingen van het maatschappelijke leven om de zekerheden te vermeerderen en te vergroten, en om voor dit grootste doel overal verspreid gebouwen op te richten, die bestemd zijn om voortdurend toezicht te houden over een grote menigte mensen.³⁸

Deze moderne disciplinerende staat werkt volgens mij nog even onderdrukkend als alle voorgaande regeervormen, alleen werkt deze subtieler en daarin schuilt net een gevaar voor tirannie. Dat de werking van de verschillende instituten 'transparant' is voor iedereen wil echter niet zeggen dat de macht niet onderdrukkend werkt. Integendeel zelfs, door deze werking legt de staat, via zijn verschillende controlerende instituten, het individu een zelfdiscipline op die langzaam maar zeker als normaal gedrag aanvaard wordt en uiteindelijk uitmondt in een vanzelfsprekendheid. Het is net daarom dat deze vorm van tirannie één van de gevaarlijkste is. Het individu heeft niet in de gaten dat hij onderdrukt wordt en heeft zelfs niet door dat hij de onderdrukking zelf in stand houdt. Om de disciplinerende samenleving in stand te houden, dient de staat enkele disciplinerende instituten op te richten, die gecontroleerd worden door de staat, maar bestuurd

³⁶ Foucault, 283.

³⁷ Foucault, 283.

³⁸ Foucault, 295.

worden door gewone (opgeleide) burgers, die op hun beurt een voortdurende controle kunnen uitvoeren op het naleven van de wetten. Één van de belangrijkste instituten in het handhaven van de wet en dus de algehele controle in stand houdt is de politie. Als we Foucaults redenering volgen zou deze ontstaan zijn in de achttiende eeuw. Zo zegt hij:

In de achttiende eeuw fungeert de politie als verlengstuk van de justitie bij de vervolging van misdadigers en als instrument bij de politieke controle over samenzweringen, oppositie of opstand; en ze krijgt bovendien een complexe disciplinerende functie: ze verbindt de absolute monarchale macht met de kleinere, over de samenleving verspreide machtsinstanties (werkplaats, leger, school), ze legt een verbindingsnetwerk aan tussen de gesloten disciplinerende instellingen, en treedt op waar deze niet kunnen ingrijpen om ook de niet-disciplinerende ruimten te bestrijken, te verbinden, en met haar gewapende macht te beheersen: interstitiële discipline en metadiscipline. 'Met een oplettende politie gewent de soevereine vorst zijn volk aan orde en gehoorzaamheid'.³⁹

Het ontstaan van de politie is dus van groot belang geweest in de ontwikkeling van een samenleving waarin ieder individu zich (meestal onbewust) onderwerpt aan de voorgeschreven waarden en normen van de staat. Omdat de politie als taak heeft alle individuen te controleren op het naleven van de wetten, vormt zij eigenlijk het overkoepelende element inzake de controle over de gehele samenleving. Op zijn beurt staat de politie zelf onder controle van de wetgeving die haar voorgeschreven wordt door de staat zelf. De politie helpt dus om de voorgeschreven discipline in heel de samenleving te doen doordringen. Hij zorgt ervoor dat alle afzonderlijke instituten en inwoners gehoorzamen aan eenzelfde voorgeschreven wet. Hierdoor wordt het proces van normalisering versterkt en versnelt.

1.5 Zelfdiscipline

Het gevaar van de gedisciplineerde samenleving, zoals ik hierboven al aanhaalde, schuilt in het zelf controlerende element waarvan we ons nog weinig bewust zijn. Daarom is het genealogisch onderzoek van Foucault ook zo verhelderend. Wie zich bewust wordt van dit gegeven wordt zich ook bewust van het inhumane karakter van de hedendaagse praktijken van opsluiting. Foucault durft zelfs zo ver gaan door te stellen dat wij allen opgesloten zitten in één grote gevangenis; hij noemt het 'de grote opsluiting'.

Foucault leefde jammer genoeg niet meer toen het internet en de smartphones hun intrede deden. Beide uitvindingen hebben mee gezorgd voor de verdere uitbouw van het digitale tijdperk waarin wij vandaag leven. Het panoptisme heeft daardoor ook een evolutie doorgemaakt en heeft zich aangepast aan de apparatuur van deze tijd. Zo zegt Byung-Chul Han dat we niet het einde van het panopticum beleven, maar net het begin van een *a-perspectivistisch panopticum*.⁴⁰ Daarmee bedoelt hij:

³⁹ Foucault, 292.

⁴⁰ Han, "De transparante samenleving", 102.

Het digitale panopticum van de 21e eeuw is in zoverre a-perspectivistisch dat het niet meer wordt bewaakt vanuit één centrum door de almacht van die ene despotische blik. Het verschil tussen centrum en periferie, dat zo kenmerkend was voor het panopticum van Jeremy Bentham, is volledig verdwenen. Het digitale panopticum heeft geen perspectivistische optiek meer nodig, en daardoor is het ook zo efficiënt. De a-perspectivistische zichtbaarheid levert meer dan de perspectivistische bewaking, omdat wij nu van alle kanten overal door iedereen doorgelicht kunnen worden.⁴¹

Zowel bij Bentham als Foucault was het panopticum een product van de commandosamenleving. Als de samenleving controle wilde krijgen over het volk was het noodzakelijk om instituten op te richten die onderworpen waren aan de panoptische controle. Deze controle werkte op basis van een transparantie die eenzijdig was; degene die gecontroleerd moest worden was transparant, terwijl de controleur niet transparant was. In deze tijd is er van deze eenzijdigheid geen sprake meer, beweert Han. Vandaag is de soeverein van het toneel verdwenen, want men kan niet langer aanduiden wie het is. Waar Han eigenlijk op wil wijzen is dat er dus geen bewustzijn meer is over wie de controle heeft. Zo zegt hij dat waar de celbewoners van Benthams panoticum zich bewust waren van de permanente aanwezigheid van de opzichter, verkeren de bewoners van het digitale panopticum in de illusie dat ze in vrijheid leven.⁴² Het panopticum heeft dus een geheel andere structuur gekregen. Iedereen is vandaag een celbewoner geworden van de grote gevangenis, 'de grote opsluiting' waarover Foucault het heeft. Waar de celbewoner in het panopticum van Bentham geen enkel contact had met de andere celbewoners, kunnen de celbewoners van vandaag intensief netwerken en onderling met elkaar communiceren. Het is dus niet meer de eenzaamheid van het isolement dat de transparantie garandeert, maar de hypercommunicatie, besluit Han.⁴³

Hoe komt het dat wij ons van dit gegeven nog weinig bewust zijn en waar komt het gevoel van vrijheid dan vandaan? Transparantie staat vandaag de dag voorop. Wie zichzelf niet openbaar tentoon stelt is bij wijze van spreken verdacht en niet te vertrouwen. De kracht van panopticon, namelijk dat de celbewoners het systeem zelf in stand houden, heeft zichzelf versterkt, doordat in het digitale panopticon iedereen zich *vrijwillig* openbaart aan elkaar. Zo zegt Han:

Ze bieden zich aan op de panoptische markt: pornografische show en panoptische controle gaan in elkaar over, exhibitionisme en voyeurisme voeden het digitale panopticum van het wereldwijde netwerk.⁴⁴

Velen voelen zich vandaag geroepen om transparant te zijn. Men heeft een drang om zijn eigen prestaties, intieme en persoonlijke ervaringen voortdurend te delen met de wereld. Sociale media zoals Facebook, Twitter, Instagram of Snapchat hebben het streven naar deze transparantie alleen maar versterkt. Iedereen

⁴¹ Han, 102.

⁴² Han, 103.

⁴³ Han, 103.

⁴⁴ Han, 104.

kan en mag zichzelf uiten en ik denk dat hierin het gevoel van vrijheid besloten ligt. Maar waar we ons echter niet of weinig van bewust zijn is dat heel deze setting uitnodigt om elkaar te observeren en te controleren. De staat dient niet langer één despotische blik te hebben om zijn inwoners onder controle te houden. Vandaag zijn wij de voyeurs geworden, de contolerende ogen van de samenleving. Zo zegt Han:

De controlesamenleving vervolmaakt zichzelf daar, waar het subject zich, niet door een externe dwang, maar geheel uit eigen behoefte openbaar maakt, waar dus de angst om zijn intiemste privésfeer op te moeten geven, wordt verdrongen door de behoefte om zich schaamteloos tentoon te stellen.⁴⁵

De privésfeer is niet langer de ruimte waarin het individu zich vrij kan voelen. Vandaag staat het gevoel van vrij zijn gelijk aan het vrij zijn om zichzelf te zijn en te uiten in de publieke ruimte. Het digitale tijdperk wordt volgens mij daarom gekenmerkt door een soort van gespletenheid. In de virtuele wereld kunnen we zijn wie we willen zijn, maar in de werkelijke wereld dienen wij ons te gedragen naar de voorgeschreven waarden en normen van onze welvaartmaatschappij. Maar hier ga ik niet verder op in, omdat mijn focus eerder ligt op de grote opsluiting.

Han brengt in zijn essay *De transparante samenleving* de futurist David Brin ter sprake. Brin stelt dat de vooruitgang inzake bewakingsapparatuur niet meer te stoppen is en voorspelt daarom dat we in de toekomst te maken zullen hebben met een '*transparant society*'.⁴⁶ Daarmee bedoelt hij dat er een democratisering zal zijn van de bewaking; het wordt een bewaking van allen door allen. Het gaat hier dus om een bewaking zonder grenzen, stelt Han. Deze is pas mogelijk als iedereen elkaar wederzijds totaal doorlicht. We leveren elkaar uit aan zichtbaarheid en controle tot in de privésfeer toe. Deze transparante samenleving mondt, volgens Han uit, in een *inhumane* controlesamenleving. Zo zegt Han:

Wederzijdse transparantie kan alleen worden bereikt door een permanente bewaking die steeds excessiever wordt; dat is nu eenmaal de logica van de bewakerssamenleving. Bovendien vernietigt totale controle elke vrijheid van handelen, wat uiteindelijk leidt tot *gelijkschakeling*.⁴⁷

De controlesamenleving zou zichzelf echter vernietigen als ze over zou gaan op totale controle via transparantie. Zo stelt Han dat het gevoel van vrij te kunnen handelen samenhangt met een *vertrouwen*, en dat kan volgens hem niet simpelweg vervangen worden door controle. Hij stelt dat de mensen de machtigen moeten kunnen geloven en vertrouwen. Het gevolg van het schenken van dat vertrouwen is dat mensen de machtigen een zekere ruimte om te handelen geven en afzien van de permanente controle en bewaking dat daarmee gepaard gaat. Zonder autonomie zouden de machtigen immers geen stap kunnen zetten, stelt

⁴⁵ Han, 104.

⁴⁶ Han, 104.

⁴⁷ Han, 105.

Han.⁴⁸ Het is hier dat het onbewust controlerende element binnensluipt in onze samenleving. Zolang de staat een autonomie tot vrij handelen garandeert, vinden mensen het niet erg dat ze permanent onder toezicht staan. Een goed voorbeeld hiervan zijn de aanslagen in Brussel op 22 maart 2016. Na deze gruwelijke gebeurtenis vinden mensen het heel erg normaal dat er militairen in de straten lopen en er in hun rugzak gekeken wordt bij ieder massa-evenement. Dit is natuurlijk een extreem voorbeeld, maar er moet zelfs niets ernstig gebeurd zijn om de permanente controle te aanvaarden. Vele mensen vinden het bijvoorbeeld normaal dat ze op straat via camera's in de gaten worden gehouden, omdat het volgens hen hun veiligheid garandeert. Het gaat hier natuurlijk over de veiligheid van burgers die een staat moet garanderen. Kan een staat hier niet aan voldoen, is er ook geen vertrouwen meer. Maar we hadden het eerder over een controle die wij als burger zelf uitvoeren: namelijk dat wij elkaar controleren. Zo is het vandaag toegelaten in de auto te beschikken over een dashcam, een camera die je op het dashboard van je wagen monteert om de weg voor je te filmen wanneer je rijdt. Deze camera heeft als bedoeling de fouten van andere bestuurders in beeld te brengen bij bijvoorbeeld ongevallen. Op die manier kan men zichzelf indekken bij de verzekering. Voelen jullie het schoentje ook wringen? De ene burger filmt de andere burger om zichzelf te kunnen beschermen, kortom de burger controleert de andere burgers.

Laat me nog een laatste voorbeeld geven waarin de sociale media en de digitale apparatuur een staat nieuwe middelen tot machtsuitoefening biedt. Laatst zag ik de reportage *Escape from Dubai* op Canvas⁴⁹. Het ging over prinses Latifa, afkomstig van Dubai, een stad in de Verenigde Arabische Emiraten. Zij wilde ontsnappen aan de controlerende handen van haar vader Sjeik Mohammed bin Rashid Al Maktoum. Jammer genoeg is het haar niet gelukt Dubai te ontvluchten. Ze werd in de boot, richting India, onderschept door Indiase commando's. Het enige wat we aan informatie hebben over haar leven in Dubai is een video-opname. Daarin vertelt ze onder andere dat ze eerder al een poging gewaagd had om te ontsnappen, maar al snel onderschept werd. Ze werd toen gevangen genomen en gefolterd. Het imago van Dubai is er eentje van ultramoderne gebouwen en luxehotels, maar tegelijk neemt het met zijn ultraconservatieve wetgeving vaak een loopje met de mensenrechten vanwege het systematisch opsluiten, folteren en zijn ultraconservatieve wetgeving. Ik haal dit voorbeeld aan omdat Dubai een goed voorbeeld is van hoe een staat via digitale bewakingsapparatuur zijn bevolking onder controle weet te houden. Door zijn ultramoderne outlook probeert Dubai zich bij andere landen te profileren als een land dat meegaat met zijn tijd, maar achter dat fictieve beeld schuilt de ware werkelijkheid. Zo werd er in de reportage verteld dat er overal camera's hangen in de straten van Dubai. Iedereen wordt bij het verlaten van zijn huis gefilmd tot die weer verdwijnt van het straatgebeuren. Zorgwekkender is echter dat de leiders in Dubai over de mogelijkheid beschikken om op eender welk moment de digitale activiteit van de inwoners op hun smartphones te bekijken. Zo kunnen ze

⁴⁸ Han, 105.

⁴⁹ McMullen, "Escape from Dubai: The Mystery of the Missing Princess".

via het gsm-gebruik mensen opsporen of controleren op het naleven van de wetten. Ze kunnen de camera van de gsm's zelfs opzetten en zo een glimp opvangen van wat iemand aan het doen is eens hij buiten het gezichtsveld valt van de camera's die in de straten hangen.⁵⁰

Dit laatste is uiteraard een voorbeeld van een externe dwang die zijn controle in stand houdt door het feit dat hij zijn inwoners ervan bewust maakt dat ze in het oog worden gehouden. De inwoners van Dubai zijn zich er dus, net zoals de celbewoners van Bentham's panopticum, bewust van dat ze continu zichtbaar zijn. Ik haalde het voorbeeld vooral aan om erop te wijzen dat de digitale apparatuur helemaal niet zo onschuldig is als ze op het eerste gezicht lijkt. Zo schrijft Joachim Meese in het tijdschrift *Rechtskundig Weekblad* dat telecomoperatoren en enkele overheidsinstanties gegevens over iemands gsm-gebruik kunnen opvragen. Ze kunnen gegevens opvragen die maar liefst één jaar in de tijd terug gaan. Het gaat hier over gegevens zoals hoelang een telefoongesprek duurt, met wie iemand aan het telefoneren is en zelfs de identiteit van de persoon naar wie gebeld wordt. Hoewel hiermee niet beweerd kan worden dat overheidsinstanties en telecombedrijven voortdurend nagaan wat telefoongebruikers doen met hun telefoon, wijst dit toch op een verlies aan privacy.⁵¹ Dat verlies aan privacy is een belangrijk gegeven waar ik later uitvoeriger op zal terugkomen.

Han besluit dat de geglobaliseerde samenleving van vandaag zich heeft ontwikkeld tot een digitaal panopticum; de controle wordt totaal doordat eenieder er vrijwillig aan meewerkt :

Er is geen muur die binnen scheidt van buiten. Google en de sociale netwerken, die zich presenteren als ruimten waar de vrijheid woont, zwellen op tot panoptisch formaat. In onze tijd voltrekt de bewaking zich niet, zoals men pleegt te denken, als een *aanslag op de vrijheid*. Men stelt zich vrijwillig bloot aan de panoptische blik, men bouwt zelfs braaf mee aan het digitale panopticum door zichzelf te onthullen en uit te stallen: de bewoner van het digitale panopticum is slachtoffer en dader tegelijk. Ziehier de dialectiek van de vrijheid. De vrijheid ontpopt zich als controle.⁵²

1.6 Toepassing: Halden Fengsel

Laten we heel deze analyse eens toepassen op een liberale gevangenis gelegen in Noorwegen: Halden Fengsel. Uiteindelijk was het vertrekpunt van deze uiteenzetting het gevangeniswezen. Net zoals Foucault geprobeerd heeft, namelijk vanuit de evolutie in het gevangeniswezen een analyse te geven over hoe diezelfde evolutie zich heeft doorgetrokken tot in de samenleving, wil ik hier hetzelfde proberen doen. Door dieper in te gaan op het hedendaagse gevangeniswezen en het vervolgens toe te passen op onze

⁵⁰ McMullen.

⁵¹ Meese, "Dataretentie". Zie ook "Dataretentie: buitensporig en onvenredig!" MO*. Geraadpleegd 8 augustus 2019. <https://www.mo.be/opinie/dataretentie-buitensporig-en-onevenredig>.

⁵² Han, "De transparante samenleving", 107-8.

samenleving, hoop ik een beter begrip te krijgen van de tendensen in het hedendaagse digitale tijdperk. Er is volgens mij geen beter vertrekpunt dan Halden Fengsel, omdat het voorlopig de meest humane en liberale gevangenis is in het Westen.

Halden Fengsel is een gevangenis waar de focus ligt op de rehabilitatie van gevangenen, met als doel de gevangenen terug in de maatschappij te kunnen laten functioneren. Het wordt onder andere een liberale gevangenis genoemd, omdat de bewakers geen munitie dragen en bijvoorbeeld samen met de gevangenen eten en sporten. De populatie van de gevangenis zelf is heel uiteenlopend. Zo vind je er gevaarlijke gevangenen, hoogst gevaarlijke gevangenen (bv. moordenaars of verkrachters) en drugsdelinquenten. De gevangenis zelf is onderverdeeld in drie hoofdunits A, B en C, en nog een speciale unit C8 die zich focust op het herstel van verslaafden. Units B en C tellen de meeste gevangenen en bieden ook de grootste vrijheid. Unit A is gereserveerd voor gevangenen die bescherming nodig hebben tegen eventueel geweld van medegevangenen zoals drugsdelinquenten, en voor diegene bij wie psychiatrisch en medisch toezicht van groot belang is. Deze sectie kent daarom ook de meeste restricties.⁵³

Wat er in het algemeen zo verschillend is aan deze gevangenis, in vergelijking met andere hedendaagse gevangenissen, is dat de gevangenen in Halden Fengsel 'vrij' zijn. Zo zijn er bijvoorbeeld geen camera's te bespeuren in de cellen, gangen of gemeenschappelijke ruimtes. Ook zijn er geen bewakingstorens aanwezig met bewapend veiligheidspersoneel of elektrisch geladen muren met prikkeldraad. Bovendien draagt het personeel, zoals ik eerder al aanhaalde, geen wapens. Gevangenen mogen zich vrij bewegen over de volgens unit afgebakende terreinen. Het lijkt er dus op dat gevangenen niet al te veel geconfronteerd worden met de inperking van hun vrijheid. Maar niets is wat het lijkt dat het is. Laten we nog wat dieper inzoomen op de architecturale vorm van de gevangenis en het dagelijkse leven van de gevangenen erin.⁵⁴

Het domein van Halden Fengsel bevat veel natuur. Zo zijn er bijvoorbeeld een aantal bosrijke gebieden waar gevangenen mogen wandelen. Ook rondom de gebouwen heeft men rustgevende oases met natuurlijke elementen aangelegd. Deze natuurlijke elementen hebben vooral de functie om een contrast te bieden ten aanzien van het gebouwencomplex van de gevangenis. De verticaliteit van de bomen doet de horizontale dominantie van de gevangenis muur afnemen. Het natuurlijke landschap van Halden Fengsel biedt echter ook een ander voordeel, namelijk het ervaren van de wisselende seizoenen zodat er een normaal tijdsbesef is voor de gevangenen.⁵⁵ Naast de vele natuurlijke elementen hebben de architecten ook sportvelden aangelegd en de plaatsen waar gevangenen bezoek ontvangen zijn voorzien van speeltuinen voor

⁵³ "Halden Prison".

⁵⁴ "Halden Prison".

⁵⁵ Norwegian Correctional Service, "Architecture", 20.

kinderen.⁵⁶ De gevangenis muur bevat tal van artistieke tekeningen en het gebouwencomplex zelf bevat materialen en kleurencombinaties die mee lijken te veranderen met de vordering van de dag. Ook binnenin de gebouwen is er nagedacht over de inrichting van de ruimtes. De decoratie en gebruikte kleuren zijn dus niet zomaar uitgekozen. Het is namelijk wetenschappelijk bewezen dat kleuren een invloed kunnen hebben op de gemoedstoestand en het welzijn van mensen. Daarom zijn de ruimtes waarin gevangenen met elkaar in gesprek gaan voorzien van een groene kleur, omdat die kleur kalmerend werkt. Ruimtes waarin er creativiteit voorop staat zijn dan weer voorzien van levendige kleuren zoals oranje.⁵⁷ Het is niet verwonderlijk dat Halden Fengsel ingezet heeft op de vele natuurlijke elementen, omdat deze ook een invloed hebben op zowel het mentale als het fysieke welzijn van de gevangenen. Het neemt namelijk het gevoel weg van geïnstitutionaliseerd te zijn.⁵⁸ Zonder de omringende gevangenis muur zouden weinig mensen het gebouwencomplex met de omringende natuur aanduiden als een gevangenis, omdat ze erg veel weg heeft van gebouwencomplexen zoals wij die kennen in het hedendaagse leven.

Verder hebben alle cellen een omvang van tien vierkante meter en beschikken de gevangenen over een bed, een televisie, een bureau, een douche, een toilet en een raam dat uitkijkt op de natuur. De gevangenen worden twaalf uur per dag opgesloten in hun cel, de andere twaalf uur mogen zij zich vrij bewegen over de ruimte die volgens iedere unit is afgebakend. Ze worden gestimuleerd om zich in die twaalf uur actief bezig te houden met allerlei activiteiten die in het leven buiten de gevangenis muren als normaal aanschouwd worden zoals onder andere werken, sporten, lezen, houtbewerking, koken,... . Deze activiteiten zijn er dus op gericht om de gevangenen voor te bereiden op het leven buiten de gevangenis muren. De gevangenen beschikken daarnaast ook over een bedrag van ongeveer acht euro per dag om deel te kunnen nemen aan activiteiten of om ingrediënten te kopen om te kunnen koken in de gemeenschappelijke keukens. Twee keer per week mag iedere gevangene twee uur lang bezoek ontvangen in een private ruimte. Er zijn zelfs speciale kamers die de gevangenen kunnen gebruiken om wat privacy te hebben met hun partners waarin ook gratis condooms ter beschikking worden gesteld. Bovendien hebben de gevangenen de mogelijkheid een chalet te boeken waar ze vierentwintig uur lang tijd mogen spenderen met hun familie.⁵⁹ Dit zijn uiteraard allemaal voorbeelden van vrijheden die gevangenen in andere hedendaagse gevangenis niet of weinig genieten. Maar toch wringt, mijn inziens, het schoentje ergens.

Hoewel de gevangenis niet omheind is door elektrisch geladen muren met prikkeldraad is het hele domein wel omgeven door een muur voorzien van tekeningen. Het gaat hier dus wel degelijk om een inperking van de bewegingsvrijheid van de gevangenen. Uiteraard kunnen we moeilijk om dit gegeven heen, want een

⁵⁶ Norwegian Correctional Service, 21.

⁵⁷ Norwegian Correctional Service, 22.

⁵⁸ Norwegian Correctional Service, "The Principle of Normality", 10.

gevangenis zonder muren is er één zonder functie, al komt het dragen van een enkelband wel dicht in de buurt, maar ook bij het dragen van een enkelband is er nog steeds sprake van een vrijheidsbeperking. Maar waar wringt het schoentje dan wel? Zoals ik hierboven heb geschreven beschikt Halden Fengsel binnenin over weinig camera's. Zo zijn er vooral camera's te vinden buiten de gebouwen van de gevangenis. Deze camera's vervangen eigenlijk de bewakingstorens die in het verleden voorzien waren van bewakingsagenten om eventuele pogingen tot ontsnapping tijdig te onderscheppen. De camera's vervangen de ogen van de bewakingsagenten; het enige verschil tussen de ogen van de bewakingsagent en die van de camera is dat bij een ontsnappingspoging de ogen van die agent, althans in sommige werelddelen, dodelijk konden zijn.⁶⁰ Bij de afwezigheid van camera's in de cellen en de meeste gemeenschappelijke ruimtes van Halden Fengsel kunnen we een omgekeerde redenering maken. De camera's zijn deze keer vervangen door de ogen van het personeel/bewakers. Anders dan in andere hedendaagse gevangenissen mengt het personeel/bewaking zich onder de gevangenen en probeert men zo een *familiaal gevoel* te bewerkstelligen bij de gevangenen. Dat betekent dat het personeel/bewaking altijd in de buurt is van de gevangenen en ze hen dus letterlijk op de huid zitten. Maar op die manier komen ze wel dichterbij de gevangenen en dat zorgt voor een extra controlefunctie. De combinatie van de familiale sfeer en de afwezigheid van wapens zorgt ervoor dat de gevangenen minder snel agressief worden en dus geneigd zijn zich te gedragen. Er wordt een soort van vertrouwen gecreëerd tussen het personeel en de gevangenen. Vertrouwen is een sterk gegeven. Daar heb ik eerder al op gewezen met Han. Wanneer er vertrouwen is, is transparantie niet nodig, dus ook geen camera's. Zolang dat vertrouwen groot genoeg is om een gevoel van vrijheid te geven, een gevoel om zelf autonome keuzes te maken, is er geen externe dwang nodig om iemand in de greep te houden. Dat de gevangenen gefilmd worden is voor hen een bijzaak, want er is een vertrouwen in de goede bedoelingen van het personeel. De gevangene ervaart zichzelf als een mens die het waard is om te leven en niet als een crimineel die onwaardig behandeld dient te worden omwille van zijn misdrijven. Hierin ligt de kracht van de controle op basis van vertrouwen. Maar zoals ik reeds al aangaf is het uiteindelijke doel van het personeel wel om de gevangenen onder controle te houden. Dat element uit zich bijvoorbeeld in de fouilleringen die uitgevoerd worden na iedere visite van familie en vrienden en de controlerende ogen die af en toe de bezoekersruimte passeren, maar ook in de familiale sfeer tussen de gevangenen en het personeel.

Het meest controlerende en disciplinerende element van Halden Fengsel komt misschien nog wel het meest tot uiting in de infrastructuur en de werking van de gevangenis. Ze is er namelijk op gericht om het leven buiten de gevangensmuren zo perfect mogelijk na te bootsen. Door die nabootsing kunnen ze de gevangenen, zo vindt Halden Fengsel, beter begeleiden in het verbeteren van hun leven, zodat ze na het

⁵⁹ "Halden Prison".

⁶⁰Omdat het in sommige werelddelen aanschouwd wordt als een criminele daad en daarom mag de bewakingsagent, indien er geen andere optie meer is om de ontsnapping tegen te gaan, zijn wapen gebruiken.

uitzitten van hun straf een nieuw leven kunnen starten. Het feit alleen al dat Halden Fengsel zo gretig inzet op natuurlijke elementen en decoratie, omdat het wetenschappelijk bewezen is dat ze een invloed hebben op het welzijn en dus ook een invloed heeft op het gedrag van de gevangenen zegt genoeg. Zoals ik hierboven al vermeldde, wordt de gevangenen een ritme aangeleerd dat overeenkomt met het ritme van een leven in de maatschappij. Zo moeten gevangenen, net zoals de mensen doen buiten het gevangeniswezen, dagelijks gaan werken of naar school gaan. De focus ligt op het aanleren van skills om (zelfstandig) te kunnen navigeren in de samenleving. Er wordt dus veel vertrouwen gegeven aan gevangenen, maar indien ze dat vertrouwen schenden, volgen er sancties zoals het afnemen van bepaalde privileges. Dit is echter iets wat ook gebeurt in het echte leven, zoals wanneer wij dronken achter het stuur zitten en als gevolg daarvan ons rijbewijs voor enkele dagen wordt ingetrokken.⁶¹ Halden fengsel combineert eigenlijk een hard beleid met een zacht beleid. Enerzijds heb je de uitoefening van de eigenlijke straf: de vrijheidsberoving, dat onderdeel is van het harde beleid. Anderzijds is er de zachte aanpak die overeenkomt met het uiteindelijke doel van de gevangenis, namelijk rehabilitatie.⁶² Rehabilitatie houdt in dat men wil focussen op de herintegratie in de maatschappij. Er wordt dus ten volle ingezet op de goede en positieve kwaliteiten van de gevangenen. De gevangene wordt als een volwaardig mens behandeld, en niet als een crimineel. Volgens de gevangenis volstaat de vrijheidsbeperking als straf en is het niet nodig de gevangenen ook nog van andere rechten te ontnemen. Zo vertellen ze in één van hun artikels:

These are people like you and I, with feelings, ambitions and dreams in life. These are people who have served their sentence. The last thing they need is to be judged by society when starting over.⁶³

Maar waarom komt de infrastructuur en de werking van Halden Fengsel overeen met controle en disciplineren? Achter de rehabilitatie schuilt echter het principe van normaliteit. De gevangenis geeft dus zelf al toe dat ze de gevangenen wil normaliseren. Om de veiligheid voor iedereen te garanderen en de gevangenen op een menswaardige manier te behandelen, namelijk met een kans op een leven buiten de gevangenis, is het belangrijk, stelt de gevangenis, om hen zo goed mogelijk voor te bereiden op hoe zij hun leven kunnen verbeteren. Het personeel fungeert hier als rolmodel. Zij moeten het juiste voorbeeld geven door gevangenen aan te leren wat er in het leven buiten de gevangensmuren goed en aanvaard gedrag is.⁶⁴ Hierachter schuilt nu precies de controle; het is de kern van de eigenlijke disciplineren. Op zich is er in eerste instantie met rehabilitatie niets mis, omdat het een visie omvat die de mens als een totaal wezen beschouwt en zich richt op de wensen en behoeften die samenhangen met de sterke kwaliteiten van het individu. Men probeert de gevangene terug in zijn kracht te plaatsen door te focussen op zijn goede eigenschappen en niet zozeer op zijn negatieve eigenschappen. Men stimuleert dus enkel die eigenschappen die leiden tot positief,

⁶¹ Norwegian Correctional Service, "The Principle of Normality", 10.

⁶² Norwegian Correctional Service, "Architecture", 21.

⁶³ Norwegian Correctional Service, "The Principle of Normality", 11.

normaal en aanvaard gedrag. Hier wringt het schoentje, want net hierin schuilt het gegeven om een zo effectief mogelijke gedragsverandering/verbetering door te voeren. Het doel is dus niet autonomie van de mens, maar net het zo snel mogelijk inpassen van de mens in normaliteit. Om dat proces te versnellen en zo effectief mogelijk te laten verlopen, is er ingezet op het creëren van een setting die bijna een kopie is van de maatschappij buiten de gevangensmuren. De natuurlijke omgeving en decoratieve elementen zorgen er mede voor dat de gevangene zich in dit normaliseringsproces goed voelt en weinig geconfronteerd wordt met het geïnstitutionaliseerd zijn. Het is net omdat de focus ligt op het normaliseren van het gedrag van de gevangene, dat deze gevangenis erg veel lijkt op de opvoedingsgestichten die Foucault uitvoerig heeft beschreven. In deze gevangenis wordt er nog steeds vanuit gegaan dat men het menselijke gedrag kan sturen en dus kan kneden tot het voor de staat wenselijke gedrag. Halden Fengsel is bij wijze van spreken dus niet veel meer dan een update van Foucaults opvoedingsgestichten. Net zoals in de opvoedingsgestichten het geval was, zijn ook de gevangenen er zich maar weinig bewust van dat ze opgevoed worden. Dat komt door de vrijheden die hen geschonken worden en het vertrouwen dat tussen hen en het personeel gecreëerd wordt.

Zoals ik eerder beschreef, stelt Han dat een teveel aan transparantie niet werkt. Het zou het vertrouwen stuk maken dat net zo fundamenteel is voor de controle over een (grote) groep mensen. Zo zou een totale transparantie in Halden Fengsel er bijvoorbeeld voor kunnen zorgen dat gevangenen opstandig worden. De gevangenen zouden door hebben dat ze het object van controle zijn en dat impliceert een verlies aan vrijheid en autonomie, waardoor zij zich als een crimineel behandeld zouden voelen. Om dit te vermijden, en dus totale transparantie uit te sluiten, heeft men een perfectionering doorgevoerd van de controletechniek. Er wordt in de gevangenis gretig ingezet op het kweken van een vertrouwensband tussen de gevangenen en het personeel, zodat wanneer dat vertrouwen er is het personeel de gevangenen kan sturen in hun verdere normalisering. De vertrouwensband wordt hier dus gebruikt als een middel tot normalisering. De gegeven vrijheid in Halden Fengsel is dan slechts een middel om die vertrouwensband te versterken en de gevangenen nog beter te kunnen manipuleren. Een kleine nuancering is hier wel op zijn plaats. Hoewel het mijn bedoeling is een kritische maatschappelijke analyse te maken over de digitale samenleving vertrekkend vanuit het gevangeniswezen, wil ik niet ontkennen dat het gevangenisbeleid van Halden Fengsel qua humaniteit een enorme vooruitgang betekent in vergelijking met de oudere regimes van dwang en (psychologische) terreur. Maar mijn focus ligt op de normaliserende principes van het gevangenisbeleid, omdat ik denk dat ze ons veel kunnen vertellen over onze eigen digitale samenleving. De normaliserende werking in Halden Fengsel uit zich in de werking, maar ook in de architecturale vorm van de gevangenis. De werking zorgt ervoor dat de gevangenen zich menswaardig voelen, zodat het personeel de gevangenen makkelijker kunnen meenemen in het verhaal van normalisering. Belangrijk om op te merken is dat achter

⁶⁴ Norweign Correctional Service, 9.

het proces van normalisering duidelijk ook een utilitaristische overweging zit. De kosten aan de maatschappij bij een snelle en geslaagde 'normalisering' van gevangenen blijkt veel lager te liggen dan de kosten voor langdurige opsluiting waar recidiverende criminelen uit voortkomen. Halden Fengsel pronkt dan ook met zéér lage recidivecijfers (vergeleken bij andere gevangnissen) én met de korte duur van de gevangenisstraf. Een snelle integratie betekent namelijk dat er ook sneller meegedraaid kan worden in de arbeidsmarkt, en dat komt de maatschappij uiteraard goed uit. Het vertrouwen dat zich in Halden Fengsel ontwikkelt, wordt versterkt ook door decoratieve elementen en de natuurlijke omgeving, die deelvormen van de architectuur van de gevangenis, want ook die spelen in op het welzijn en de gemoedstoestand van de gevangenen. In de verdere uiteenzetting zal ik deze analyse over de gevangenis Halden Fengsel uitbreiden naar de digitale samenleving waarin wij vandaag leven, wat ook het onderwerp is van mijn tweede hoofdstuk. Het is mijn bedoeling om net als Foucault gedaan heeft te wijzen op een vorm van opsluiting die zich niet louter reduceert tot het gevangeniswezen. Niet enkel de analyse over Halden Fengsel maar ook de opkomst van de digitale apparatuur zoals smartphones, het internet en sociale media zullen hiertoe een troef vormen.

2 Panoptisme in een digitale samenleving

Foucault had al opgemerkt dat het panoptisme zich niet beperkt tot het gevangeniswezen, maar doorwerkt tot in de samenleving. Vervolgens zien we dat Byung-Chul Han wijst op een update van het panoptisme bij de opkomst van het internet. Updates hebben in dit digitale tijdperk de functie om de software te optimaliseren. Hetzelfde kunnen we zeggen over de update van het panoptische schema. De software, in dit geval het systeem, is geoptimaliseerd: het is nu nog beter in staat geworden om mensen te controleren en manipuleren. Het controlerende element dat schuilt in het panoptische schema heeft zich geperfectioneerd met behulp van de digitale apparatuur. Het oude mechanisme maakt plaats voor het aangepaste mechanisme. Het doordringt de gehele samenleving en het lijkt erop dat slechts een minderheid het nog echt erg vindt om gecontroleerd te worden door bijvoorbeeld de in de straat hangende camera's. De meeste mensen lijken dat intussen vanzelfsprekend te vinden en moedigen zulk controlerend gedrag aan zolang het hen maar veilig houdt. Halden Fengsel is een goed vertrekpunt om te begrijpen hoe dit nieuwe digitale panoptische schema individuen ongevoelig maakt voor het manipulatieve effect. Laten we daarom nog eens inzoomen op het dagdagelijkse leven van de gevangenen uit Halden Fengsel om het vervolgens te vergelijken met de levens van individuen buiten de gevangenis. Daarna kunnen we proberen begrijpen hoe het internet het controlerende element van het panoptische schema versterkt heeft. Het belangrijkste is echter het proberen begrijpen van de vanzelfsprekendheid van dit nieuwe systeem waar we onszelf (vrijwillig) aan lijken te onderwerpen. Voor dat begrip zal ik te rade gaan bij de zestiende-eeuwse Franse denker Étienne de La Boétie.

2.1 Halden Fengsel en de digitale samenleving

Voordat ik Halden Fengsel vergelijk met de digitale samenleving lijkt het me relevant de belangrijkste punten uit de analyse van Halden Fengsel even kort te herhalen. Ten eerste schuilt er achter het doel van de gevangenis een proces van normalisering. Door de focus te leggen op rehabilitatie, krijgen de gevangenen het gevoel dat ze nog steeds autonome wezens zijn die het waard zijn om te leven. Deze autonomie en het ontheven zijn van strikte dwangmaatregelen en procedures doet de grote weerstand en opstandigheid tegenover het gehate gevangenisinstituut zodanig afnemen dat er zelfs een zeker vertrouwen in het systeem ontstaat. Echter door zichzelf te openbaren en tentoon te stellen aan het personeel is het gedrag van de gevangenen voorspelbaar geworden. De gevangene is transparant geworden en daardoor ook vatbaar geworden voor de controlerende elementen. Hoewel er sprake is van autonomie bij de gevangenen is hun keuzevrijheid echter beperkt, want de keuzes beperken zich immers tot de al op voorhand vastgelegde wegen die de gevangenis hen zelf aanbiedt. Ten tweede zorgt de gegeven autonomie en het gedisciplineerde vertrouwen ervoor dat de gevangenen zich van het normaliserende aspect weinig bewust

zijn. Daarom is er geen fysieke dwang meer nodig om hen onder controle te houden, want zolang ze vertrouwen hebben in het systeem zullen zij het ook gehoorzamen.

Bij het maken van een vergelijking tussen het dagdagelijkse leven van de gevangenen en dat van personen die leven buiten de gevangenis muren vallen meteen drie verschillen op. Ten eerste kent onze samenleving, in vergelijking met het gevangeniswezen, geen beperking op de bewegingsvrijheid. Natuurlijk zijn er altijd plaatsen die wij als burgers niet zomaar mogen betreden, maar over het algemeen mogen we gaan en staan waar we willen. Ten tweede is het contact tussen burgers en de officiële instanties die de orde handhaven, zoals politie en militairen, minder 'familiaal' zoals in Halden Fengsel. Hoewel de taak van het personeel en dat van de ordehandhavers buiten de gevangenis op elkaar lijkt, namelijk het goede gedrag van burgers stimuleren, uit zich dat op verschillende wijzen. In Halden Fengsel gebeurt dat door een vriendschappelijke verhouding op te bouwen met gevangenen, in de samenleving gebeurt dat door streng op te treden bij abnormale gedragingen. We kunnen echter wel een verschuiving vaststellen tussen de vroegere autoritaire politieagent, die gelijkstond aan de incarnatie van de macht, en de hedendaagse politieagent die als een vriend is, een aanspreekbaar vertrouwenspersoon. Nog een laatste verschil tussen de bewakers van Halden Fengsel en de ordehandhavers in onze samenleving is hun zichtbaarheid of herkenbaarheid. Zo is er in het leven buiten de gevangenis wel een duidelijk onderscheid zichtbaar tussen de ordehandhavers en de burgers. Politieagenten of militairen beschikken beiden over specifieke uniformen en zijn voorzien van wapens. Dat is in Halden Fengsel niet het geval. Maar genoeg over de verschillen, de gelijkenissen zijn van groter belang voor mijn verdere uiteenzetting.

Halden Fengsel verschilt eigenlijk niet zoveel met het hedendaagse leven buiten de gevangenis muren. Men wordt in Halden Fengsel (grotendeels) in de gaten gehouden door middel van camera's wanneer men de gevangenisgebouwen verlaat. Dat is ook het geval in de hedendaagse samenleving, want ook in het straatgebeuren hangen vele camera's. De meeste burgers zijn zich daar, net zoals de gevangenen in Halden Fengsel, echter heel erg bewust van. Sommige burgers beschikken zelfs over een eigen bewakingssysteem in hun huis in de hoop diefstal of criminaliteit af te schrikken. Velen argumenteren dat, om de veiligheid te garanderen voor iedereen, zulke apparatuur nu eenmaal noodzakelijk is. Maar er zijn nog andere gelijkenissen. Onze samenleving zet, net zoals in Halden Fengsel, gretig in op het menswaardige en de autonomie die ieder toekomt. Dat aspect komt het meest tot uiting, in onze liberale democratie, doordat het uitbouwen van een eigen leven in alle vrijheid centraal staat. Zo heeft iedereen het recht om zelf te kiezen hoe hij of zij wil leven en welke waarden hij of zij daarin belangrijk vindt. Natuurlijk kunnen we hier, net zoals in Halden Fengsel, enkele tegenargumenten inbrengen inzake de eigenlijke realisatie van dat zelf gekozen leven, omdat we allemaal afhankelijk zijn van het systeem waarin we leven. Net zoals in Halden Fengsel de klemtoon ligt op het positieve, namelijk dat iedere gevangene het waard is om aan zichzelf te werken en de

kans moet krijgen om opnieuw te kunnen functioneren in de samenleving, kunnen we volgens Han stellen dat onze samenleving ook in het teken staat van positiviteit. Positiviteit dienen we hier te begrijpen als een gegeven dat stelt dat alles moet meewerken om het systeem te bevestigen. Dit dient op een zodanige wijze doorgevoerd te worden dat er tegen het systeem van het digitale panopticon zelf geen verzet meer rijst. Ik verduidelijk met een voorbeeld. Vandaag kan iemand bijvoorbeeld tegen vanalles en nog wat zijn: tegen de democratie, consumptie, klimaatbeweging, maar de pointe is dat het verzet van deze persoon ook hetzelfde digitale panopticon gebruikt en het daarom dus ook versterkt. Alles wat het systeem bevestigt, wordt aangemoedigd, terwijl alles wat tegen het systeem inwerkt maar weinig of geen aandacht krijgt. Ook in Halden Fengsel is dit gegeven aanwezig. Wie zich niet laat leiden door het systeem, heeft maar weinig kans om vrij te komen, omdat die dan de stempel 'maatschappelijk gevaarlijk' blijft behouden. Er heeft zich dus een verschuiving voltrokken van een cultuur die zichzelf kenmerkte door tegengesteldheid naar een cultuur die zich voortaan kenmerkt door gelijkschakeling. Zo stelt Han:

[...] De oude door tegenstellingen gekenmerkte samenleving moet het veld ruimen voor een samenleving waarin elke negativiteit, dus elke tegenbeweging steeds verder wordt teruggedrongen ten gunste van het alleen maar positieve. Aldus neemt de transparante samenleving om te beginnen de gedaante aan van een *positieve samenleving*.⁶⁵

Zoals ik in het eerste hoofdstuk al naar voren bracht met Han is transparantie net het middel voor die gelijkschakeling. Het liberale en democratische gedachtengoed moedigt deze drang naar transparantie alleen maar aan. De sociale media platforms bieden op hun beurt dan weer de ideale voedingsbodems voor deze transparantie. Het is dan ook uitgegroeid tot de meest doeltreffende ruimte waarin mensen zichzelf kunnen tentoonstellen en zich kunnen verbinden met andere mensen. Wie vandaag bijvoorbeeld een winkel heeft, kan het zich (bijna) niet meer veroorloven zichzelf niet te openbaren via deze platforms, omdat het een gemiste kans zou betekenen om klanten te ronselen. De meeste en zeker de jongere generaties communiceren en informeren zichzelf via deze platforms. Het normaliseren van zulk gedrag is ten volle aan de gang in onze samenleving, omdat steeds meer mensen zich genoodzaakt voelen mee te draaien in het systeem. Het is dus zoals Han eerder al beweerde, niet langer het isolement dat de transparantie en dus ook de controle over individuen garandeert, maar de hypercommunicatie. En die hypercommunicatie zorgt voor een wederzijdse transparantie. Ik zie bijvoorbeeld op sociale media wat mijn vrienden doen in hun leven, maar zij kunnen dat tegelijk ook van mijn leven zien. Ook in Halden Fengsel is er niet langer sprake van een individuele opsluiting met een eenzijdige transparantie. De gevangenen en het personeel leven met elkaar samen en zijn dus transparant voor elkaar. Wederzijdse transparantie is het nieuwe middel tot controle.

⁶⁵ Han, "De transparante samenleving", 51.

Doordat wij in onze samenleving deze digitale evolutie aanmoedigen, door gebruik te maken van de digitale apparatuur, maken wij onszelf alsmaar meer afhankelijk van dat digitale panoptische systeem. Wat echter problematisch is aan die voortdurende transparantie, is dat alles zijn negativiteit verliest, wat als logisch gevolg heeft dat alles afgevlakt en platgestreken wordt. Zo stelt Han:

Transparantie is binnen ons maatschappelijk systeem een fundamentele kracht, een *systeemdwang* die alle sociale processen raakt en ze onderwerpt aan een ingrijpende omwenteling. Ons maatschappelijk systeem dwingt alle processen tot transparantie om ze te kunnen operationaliseren en accelereren. [...] Deze systeemdwang maakt de transparante samenleving tot een *gelijkgeschakelde* samenleving. Juist dat is het totalitaire ervan. 'Het nieuwe woord voor gelijkgeschakeling is *transparantie*'.⁶⁶

Maar waarom is gelijkgeschakeling een totalitair gegeven? Het is toch te kort door de bocht om te stellen dat iedereen hetzelfde wil of is, gewoon omdat men zich openbaart? We beseffen echter te weinig het gevaar van deze openbaringen. Door de (virtuele) wereld voortdurend mee te delen wie wij zijn en wat we graag doen, geven we mensen informatie over hoe ze ons kunnen manipuleren. Door te vertellen waar we van houden, kunnen bijvoorbeeld bedrijven specifieke advertenties naar je sturen om tegemoet te komen aan die behoeften. Je wordt bij wijze van spreken verleid om artikelen te kopen. Er zijn nog tal van andere voorbeelden die wijzen op manipulatie en controle, maar daar zal ik later uitvoerig op terugkomen. Belangrijk om te onthouden is dat wanneer we ons eigen handelen en eigen zijn transparant maken, ons handelen operationeel is geworden. Dat betekent dat het door andere mensen kan gebruikt worden om je gedrag te beïnvloeden. Waar komt die gelijkgeschakeling nu juist vandaan? Die komt al tot uiting omdat het internet zichzelf langzaam maar zeker begint op te dringen op vele sociale terreinen van het leven. Die afhankelijkheid alleen al kun je zien als een gelijkgeschakeling. We worden allemaal gebruiksvorwerpen door ons te openbaren op die platforms, en hoe langer hoe meer worden we verplicht ons te linken aan deze platforms. Maar er is nog een andere reden om die gelijkgeschakeling te benaderen. En die gedachte komt voort uit het personeel van Halden Fengsel die fungeren als rolmodellen. De meeste mensen gaan ervan uit dat ze hun eigen identiteit construeren en hun eigen leven bepalen. Maar ook in deze samenleving zijn er rolmodellen. Het virtuele systeem is er onderdeel van, maar ook de personen die zichzelf promoten via die platforms ontpoppen zich vandaag tot rolmodellen. Zo heb je de vele influencers die je proberen te verleiden hun levensstijl te volgen. Als het zo is dat wij stuurbaar zijn en dus gemanipuleerd kunnen worden via deze platforms, dan bestaat de kans er in dat die levensstijlen die zo gepromoot worden, uitgekozen zijn door de staat om de controle over zijn burgers te bewaren. Ik beweer hier niet dat deze stelling waar is, maar indien wij mensen gemanipuleerd kunnen worden via deze digitale apparatuur is eender welke vorm van manipulatie en controle via deze platforms in principe mogelijk. Het lijkt er op dit ogenblik echter op dat het veeleer de bedrijfswereld, en met name grote technologiebedrijven zijn, die op een onrustwekkende manier

⁶⁶ Han, 152.

dit soort controle uitoefenen. En in toenemende mate doen ze dat over het politieke bestel. Hier zal ik verder dieper op ingaan.

Hoe komt het nu dat wij dit systeem steunen en ons weinig bewust zijn van de eraan gekoppelde gevolgen? Die vraag wil ik proberen te beantwoorden door enerzijds het sociale media platform wat meer te exploreren, zodat ik een duidelijk beeld heb van hoe dat kan inwerken op het gedrag van mensen. Anderzijds wil ik begrijpen waarom wij zulke systemen steunen. Er lijkt hier een soort van vrijwillige onderwerping binnen te sluipen die ik graag wat verder zou willen exploreren. Het lijkt er op, net zoals bij Halden Fengsel het geval is, dat zolang mensen het gevoel hebben autonome beslissingen te kunnen nemen én de omgeving daarbij een gevoel van veiligheid bewerkstelligt, het systeem ons in een diepe slaap wiegt, waardoor onze waakzaamheid voor wat er achter de schermen gebeurt drastisch afneemt. Wederom is ook hier vertrouwen en wederzijdse transparantie, zoals ik eerder al beklemtoonde met Han, een belangrijk aspect in de vrijwillige onderwerping. Dat manipulatieve effect uitte zich bij Halden Fengsel onder andere in de muurschilderingen, decoratie en het contact met het personeel. In onze samenleving is die rol, lijkt mij, weggelegd voor de digitale apparatuur zoals het internet en de sociale media.

2.2 Update panoptisme door digitale apparatuur

Vooraleer ik de werking van de digitale apparatuur, met de focus op sociale media, verder exploreer, wil ik eerst even teruggaan naar het ontstaan van de bewakingsapparatuur om het oorspronkelijke doel ervan te achterhalen. Het oorspronkelijke doel ervan was om terrorisme in oorlogssituaties te bestrijden. Het werd dus gebruikt om gebieden van de vijand in kaart te brengen, zodat men een strategie kon uitwerken om hen te verslaan. Ook werden deze videobeelden vaak gebruikt om de doelwitten voor bombardering te lokaliseren.⁶⁷ Vandaag kennen camera's nog steeds diezelfde functie, namelijk het bestrijden van criminaliteit. Hun reikwijdte is echter uitgebreid, omdat camera's vandaag niet alleen maar in criminele contexten worden gebruikt zoals oorlogssituaties, maar ook in het gewone straatgebeuren. Waar vroeger vooral overheidsinstanties gebruik maakten van deze apparatuur beschikt vandaag iedereen over de mogelijkheid criminele of abnormale feiten te filmen door middel van zijn smartphone, drone of eigen videocamera. Eigenlijk is iedereen vandaag, zoals Han eerder al aanhaalde, potentieel crimineel geworden, want we kunnen op iedere moment doorgelicht worden door eender wie. Niet alleen de reikwijdte, maar ook de gebruiksredenen zijn uitgebreid. De bewakingsapparatuur beperkt zich niet langer tot spionage en het bestrijden van crimineel gedrag, ze dient ook tot het handhaven van de sociale orde.⁶⁸ Sinds het invoeren van de 'camerawet' in België in 2007 is er een enorme stijging aan bewakingscamera's te merken in

⁶⁷ "De geschiedenis van de bewakingscamera".

⁶⁸ "Bewakingscamera".

verschillende gemeenten en steden. Zo is het aantal bewakingscamera's in de stad Antwerpen sinds 2012 verdrievoudigd.⁶⁹ Deze beveiligingsapparatuur maakt een continu toezicht mogelijk, waardoor men bij eender welk abnormaal of gevaarlijk gedrag snel kan ingrijpen.⁷⁰ En daar waar de overheid geen toezicht houdt, zorgt de burger wel voor het nodige bewijsmateriaal van criminele of abnormale gedragingen. Het ontstaan van sociale media platforms op het virtuele web heeft deze wederzijdse doorlichting nog gemakkelijker gemaakt, want door zichzelf op deze webpagina's te openbaren, stuurt men heel wat persoonlijke informatie, waar bijvoorbeeld de overheid in eerste instantie weinig kennis over heeft, de wereld in. Ik wil er dan ook op wijzen dat deze digitale apparatuur zoals smartphones, sociale media, het internet, ... de mogelijkheid tot ordehandhaving en normalisering versterkt heeft. Het heeft het digitale panoptische systeem versterkt en maakt ons er afhankelijk van.

Laten we daarom onze focus eerst leggen op de werking van die digitale apparatuur om uit te diepen hoe zij deze ordehandhaving en normalisering kunnen versterken. Daarna kunnen we met een betere kennis van zaken het fenomeen van vrijwillige onderwerping verder onderzoeken. Want ondanks de vele kritieken over de werking van die digitale apparatuur, blijven mensen er toch gebruik van maken. Ze lijken bewust geen oog te hebben voor het manipulatieve element dat schuilt achter de werking van deze apparatuur. Omdat dit dus een bewust gebeuren lijkt te zijn, kunnen we spreken van een vrijwillige onderwerping aan het digitale systeem. Ter illustratie van de werking van die apparatuur wil ik mij focussen op sociale media, waar ik voornamelijk zal werken met Facebook als voorbeeld. Dit omdat Facebook zichzelf voorbij de grenzen van zijn webpagina heeft uitgebreid. De werking van deze webpagina zal ons daarom de meeste informatie kunnen bieden omtrent het manipulatieve en controlerende element dat schuilt achter de werking van het web en zijn sociale media platforms. Uiteraard is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat vandaag de dag sociale media via allerlei digitale apparatuur beschikbaar is zoals gsm's, computers en laptops, tablets en TV. Wanneer ik spreek over de werking van Facebook verwijs ik onrechtstreeks ook naar de werking van de digitale apparatuur, omdat die deze webpagina's mede ondersteunen en mogelijk maken. Ik zal voor deze analyse ook gebruik maken van het artikel *Panopticism is not Enough* geschreven door Alberto Romele, Francesco Gallino, Camilla Emmenegger en Daniele Gorgone. Zij proberen de machtsverhoudingen tussen individuen en sociaal-technische systemen van sociale media bloot te leggen.⁷¹ Volgens hen zijn toezicht en panoptisme niet enkel manieren om controle te hebben over individuen, maar ook middelen om hen te vormen. In hun artikel wijzen ze tevens op een vrijwillige onderwerping aan het sociaal-technische systeem.⁷² Hun inzichten en perspectieven zullen daarmee een soort van ruggensteun

⁶⁹ NWS, "Wordt u in uw politiezone geobserveerd door camera's?"

⁷⁰ "LOI - WET".

⁷¹ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 204.

⁷² Romele e.a., 205.

bieden in het verdere begrip dat ik wil ontwikkelen omtrent de vrijwillige onderwerping aan het digitale panoptische systeem, maar eerst ga ik stilstaan bij de werking van sociale media.

2.2.1 Sociale media: omgekeerd panoptisme

Sociale media komt voor Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone neer op een configuratie en reconfiguratie van het zelf.⁷³ De auteurs verwijzen voor een nauwkeurigere definitie van digitale identiteiten naar Fanny Georges die ze beschrijft als verklarend, actief en berekend. Daarmee bedoelt ze:

The declarative element is made of all data voluntarily introduced by the user, notably during the process of inscription to the service [...]. The active element consists of all the messages about the user's social activities [...]. The calculated element is represented by all the numbers resulting from the system's calculations, which are generally visible on the user's profile [...].⁷⁴

Het declaratieve element is dus gelijk aan de informatie die de gebruiker zelf tentoon stelt wanneer hij bijvoorbeeld een Facebookprofiel aanmaakt. Het actieve element weerspiegelt alles wat de gebruiker doet op het sociale media platform. Het calculerende element komt dan weer tot uiting in het vaststellen van het aantal vrienden bijvoorbeeld een foto van jou liken of hoeveel van jouw kennissen eenzelfde pagina liken of delen. Bij de opkomst van het internet tussen 1980 en 1990 was het declaratieve element van een digitale identiteit het dominante element in het begrijpen van de online configuratie van het zelf. In die tijd was men ervan overtuigd dat deze virtuele omgevingen mensen konden bevrijden van zowel hun fysieke als sociale beperkingen. Zo stelde Scherry Turkle dat de simulatiespellen en MUDs⁷⁵ de spelers de kans gaven om op een positieve wijze te experimenteren met verschillende sociale rollen en situaties. Door de anonimiteit bij deze online spellen was het voor de spelers mogelijk om een deel van zichzelf te verkennen. MUDs zijn, zo beweert Turkle: 'objects-to-think-with for thinking about postmodern selves'.⁷⁶

De geboorte van het web eind de twintigste eeuw en het ontstaan van Facebook in 2004 werd dus door tal van academici en wetenschappers met enthousiasme onthaald. De meesten zagen Facebook bijvoorbeeld als een virtuele omgeving waarin mensen een zelfbeschrijvend profiel konden creëren en zich konden verbinden met mensen over de hele wereld. Wat Judith Donath en danah boyd hier bijvoorbeeld zo goed aan vonden was dat mensen op Facebook realistische en betrouwbare informatie met elkaar konden delen en bedrog op die manier praktisch werd uitgesloten. De reden hiervoor is, stellen ze:

⁷³ Romele e.a., 206.

⁷⁴ Romele e.a., 206.

⁷⁵ MUD = Multi-User Dungeons (Romele e.a., 206.)

⁷⁶ Romele e.a., 206.

In theory, the public display of connections found on networking sites should ensure honest self-presentation because one's connections are linked to one's profile; they have both seen it and, implicitly, sanctioned it.⁷⁷

Hier wordt eigenlijk al duidelijk dat de wederzijdse transparantie op Facebook een invloed kan hebben op het gedrag van mensen, omdat het ervoor zorgt dat mensen zich op een betrouwbare en eerlijke manier gaan gedragen. Daarom waren er ook veel tegenstanders van sociale media. Zo wees Dominique Cardon net op het gevaar van een algemeen verlies aan privacy, omdat ze deze webpagina's aanschouwde als technologieën die wederzijdse controle en toezicht in de hand werkten.⁷⁸ Het verlies aan privacy heeft dus te maken met het verlies aan controle over de data die je op het web plaatst. Er zijn verschillende definities te geven over privacy maar de definitie van 'informatieve privacy' omvat het probleem op sociale mediaplatforms het beste: het is de eis van individuen, groepen of instituten om voor zichzelf uit te maken wat, wanneer en hoe zij informatie over zichzelf willen delen met anderen.⁷⁹ Bij de afwezigheid van deze vorm van privacy verliest het subject de controle over zijn leven en wordt daardoor kwetsbaar. Het is dan ook voorspelbaar dat de oprichter van Facebook Mark Zuckerberg stelt dat privacy niet langer een probleem is in onze samenleving.⁸⁰ Moest hij een voorstander van privacy zijn, dan zou hij al lang zijn gebruikers de controle hebben gegeven over de informatie die ze delen. De enige reden waarom hij tegen privacy is, lijkt mijn inziens, voort te komen uit de opbrengst die hij haalt uit zijn webpagina. Achter zijn droom om de wereld met elkaar te verbinden, schuilt duidelijk een agenda vol manieren om winst te maken. Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone zijn het echter oneens met de stelling van Zuckerberg, omdat voor hen het verdedigen van informatieve privacy altijd waardevol is, iedereen heeft altijd wel iets te verbergen.⁸¹

Er zijn volgens Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone twee verschillende manieren om het toezichthoudende element van de sociale media te benaderen. Een eerste benadering draagt de naam 'neutral surveillance' en verwijst naar een systematische verzameling van data over mensen en niet-mensen. Een tweede benadering, genaamd 'negative surveillance', stelt toezicht voor als een vorm van systematische verzameling aan informatie dat verbonden is met dominantie en dwang. We zouden hier kunnen spreken over een eigenlijke bedreiging van onze privacy, omdat er sprake kan zijn van geweld. In deze laatste benadering kunnen we ook de visie van Foucault herkennen. Hij zag de disciplines immers als veralgemeende formules van dominantie, normalisering, hiërarchie, uitsluiting, straffen en insluiting. Foucaults analyse gaat natuurlijk niet rechtstreeks over het internet en sociale media. Daarom is er ook vaak discussie geweest over de vraag of het panoptisme al dan niet toepasbaar is op het digitale web. Vele

⁷⁷ Romele e.a., 206.

⁷⁸ Romele e.a., 207.

⁷⁹ Romele e.a., 213.

⁸⁰ Romele e.a., 213.

⁸¹ Romele e.a., 213.

academici vinden echter van wel. Dat kun je zien aan de vele publicaties die ernaar verwijzen. Waar de meeste academici het over eens zijn is dat er op sociale media sprake is van een *omgekeerd panoptisme*. Ze spreken over een omgekeerd panoptisme, omdat diegene die gecontroleerd wordt alleen is in het midden van de (digitale) gevangenis en zijn controleurs zich rondom hem bevinden. Hoewel er misschien sprake is van een omgekeerd panoptisme kunnen we volgens Alice Marwick wel stellen dat ze dezelfde klassieke effecten heeft als het oude panoptische schema, omdat ze nog steeds door middel van toezicht en controle mensen tracht te manipuleren. Belangrijk is nu om te begrijpen hoe het überhaupt mogelijk is dat deze digitale apparatuur ons gedrag kan manipuleren. Daarvoor dienen we dieper in te gaan op de eigenlijke werking van deze sociaal-technische systemen. Zoals eerder al aangegeven gebruik ik hiervoor Facebook als onderzoeksobject.

Om een webpagina zoals Facebook mogelijk te maken, moet Facebook kunnen beschikken over een grote opslagplaats waar al de data van gebruikers opgeslagen kan worden. Indien dit niet mogelijk was, zouden personen ook geen profiel kunnen aanmaken op deze webpagina. In een artikel van José Van Dijck en Thomas Poell wordt duidelijk dat het verzamelen van data Facebook de mogelijkheid biedt om de verschillende data die verschijnen op sociale webpagina's samen te vatten en te beheren. Facebook interesseert zich eigenlijk alleen maar in de winstgevende informatie die ze van deze platforms kunnen halen. Het materiële en praktische kader van Facebook is er dus op gericht om te streven naar een voorspelbaarheid van zijn gebruikers.⁸² Eens ze in staat zijn het gedrag van hun gebruikers te voorspellen, kunnen ze die voorspelbaarheid ook gebruiken voor nuttige doeleinden. Zo heeft Facebook bijvoorbeeld door de jaren heen complexe strategieën ontwikkeld om zijn gebruikers beter te sturen. Hoe zij dat deden? In een artikel van danah boyd en Eszter Hargittai kwam naar boven dat Facebook door middel van continue updates en het compliceren van zijn privacybeleid de controle van gebruikers over hun gegevens heeft gelimiteerd. Omdat vele gebruikers de tijd niet namen om de voorwaarden van die updates door te nemen, omwille van de complexiteit, aanvaardden ze de update. Maar dat maakte hen echter blind voor het eigenlijke doel van die update: een belemmering van de privacy, zodat Facebook nog meer controle kreeg over de data van zijn gebruikers. Via deze updates was Facebook in staat om de controle die de gebruiker had over zijn gegevens terug te dringen. In 2015 lanceerde Facebook de tool '*Privacy Basics*' om gebruikers inzicht te verschaffen in hoe ze hun privacy konden beschermen. Ook dit is echter een strategie van Facebook om de controle verder uit te breiden, want de tool gaf misschien wel de mogelijkheid voor de gebruiker om zijn pagina beter af te schermen, maar zijn data werden nog steeds verzameld en beheerd door Facebook. Iets waartoe wij Facebook zelf toegang hebben gegeven door blindelings akkoord te gaan met de voorwaarden van eerdere updates.⁸³ Welke gegevens verzamelt Facebook dan wel?

⁸² Romele e.a., 213.

⁸³ Romele e.a., 214.

According to its data policy, Facebook collects all the digital traces voluntary or involuntary left on the system. These traces are used in order to “provide and develop Services,” “communicate with you,” “show and measure ads and services” and, last but not least, “promote safety and security.” These data do not belong to the user.⁸⁴

Zo is het evenmin mogelijk om bepaalde data, die je zelf bekend maakte en die Facebook opslaat, te verwijderen. Facebook heeft immers het recht om data bij te houden zolang zij dat nodig achten om producten en diensten te leveren aan jou en anderen. Zelfs wanneer je jouw Facebook profiel verwijdert, is het niet gegarandeerd dat Facebook zal stoppen met het gebruiken van jouw gegevens. In november 2014 heeft Facebook niets anders gedaan dan zijn oude praktijken uitgebreid. Het stopt maar niet met geweld te doen aan de wet van de bescherming van de consument.⁸⁵

Hoe heeft Facebook zich eigenlijk kunnen uitbreiden tot voorbij zijn eigen website? In april 2010 introduceerde Facebook de Open Graph.⁸⁶ Dat is een manier om data gestructureerd aan te bieden. Het is eigenlijk een opslagplaats waarin externe websites opgeslagen kunnen worden. Dit gaf het voordeel voor een gebruiker van Facebook om zijn identiteit nog beter in de verf te zetten en zaken van andere websites dan Facebook makkelijker te delen met zijn connecties.⁸⁷ Door middel van de ‘Like’ en ‘Share’ buttons konden personen op hun Facebook profiel meedelen wat ze leuk vonden en welke informatie ze belangrijk vonden om te delen. Ik leg de werking ervan uit aan de hand van een eenvoudig voorbeeld. Wanneer ik bijvoorbeeld op Spotify een liedje een like geef, dan wordt dat automatisch gedeeld op mijn Facebookpagina. Zo kunnen online vrienden via mijn Facebook profiel onder mijn muziek of likes zien welke muziek ik onder andere (graag) beluister zonder dat ik het rechtstreeks moest vermelden op mijn Facebook profiel en dat terwijl ik mogelijks enkel de intentie had om een liedje te beluisteren. Het is daarnaast ook mogelijk om bewust via de ‘Share’ button het liedje via Spotify met mijn vrienden te delen op mijn Facebook profiel. Omdat (bijna) alle websites en sociale media platformen beschikken over de ‘Like’ button en zelfs ook de ‘Share’ button, kan Facebook makkelijk data van jou verzamelen die buiten zijn eigen actieterrain ligt. Door alles wat we op het web doen te delen en ‘liken’ te linken aan ons Facebook profiel, krijgt Facebook ook toegang en controle over zaken die oorspronkelijk niet afkomstig zijn van het bedrijf zelf, maar er wel door worden toegeëigend, want alles wat we openbaren op Facebook is praktisch eigendom van Facebook.⁸⁸ Facebook heeft zich via de Open Graph en de eerder vermelde buttons, kunnen uitbreiden over het gehele web. Uit een onderzoek van the Guardian is echter gebleken dat niet alleen Facebook toegang heeft tot onze private data. Ook the US National Security Agency kreeg toegang tot de verzamelde data van onder andere

⁸⁴ Romele e.a., 214.

⁸⁵ Romele e.a., 214.

⁸⁶ Romele e.a., 207.

⁸⁷ “Open Graph – Wat, waarom & hoe?”

⁸⁸ “What is Open Graph - YouTube”.

Facebook, Google, Het is interessant om op dit punt een verband te leggen met de klassieke vorm van het panoptisme.⁸⁹ Door de toegang tot alle data van de vele internetgebruikers, kan men immers een profiel opmaken van iemands identiteit. Eens geweten is wat iemands persoonlijkheid inhoudt, kan men proberen door middel van bijvoorbeeld advertenties of beelden iemand te overtuigen van een bepaald product. En dat product hoeft niet per se een koopwaar te zijn, het kan ook gaan over bijvoorbeeld verkiezingscampagnes, zoals duidelijk werd in het Cambridge Analytica schandaal van 18 maart 2018. Het gevaar van het internet met zijn sociale media platforms verschuilt zich dus niet in de horizontale relaties die mensen met elkaar aangaan in zulk sociaal-technisch systeem, maar eerder in de verticale relaties tussen die mensen en het sociaal-technische systeem. Hier treedt het panoptisme het digitale web binnen zo stellen de auteurs van *Panoptism is not enough* Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone:

[...] in this form of Panopticon each individual "is the object of information, never a subject in communication." Web 2.0 platforms like Facebook are Panoptic machines because they are based on identification, classification and assessment of great amounts of data concerning the users [...].⁹⁰

Het is niet zo verwonderlijk dat de term 'Big data surveillance' zijn intrede heeft gedaan. Deze term verwijst naar de infrastructuur die zich bezig houdt met het verzamelen, opslaan en verwerken van digitale gegevens, met als doel mensen onder controle te houden. De continue toestroom van nieuwe en oude verwerkte gegevens wordt op een zodanige wijze opgeslagen dat ze later makkelijk kunnen gebruikt worden als middel om mensen te manipuleren. Wat Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone ook opvalt is dat hoewel er al veel geweten is over het digitale toezicht en controle én er zich dus een bewustzijn ontwikkelt over het internet, er niets drastisch verandert in onze omgang met het web. We blijven ze nog steeds voeden met allerlei informatie over onze persoonlijke interesses en ervaringen. Meer zelfs, we beschermen ons niet tegen deze grote machine. We beschikken heden nog niet over datarechten, al is de bewustwording rond de verwerking van persoonsgegevens wel aan het groeien.⁹¹ We hebben daarom ook geen controle over wat er gebeurt met de gegevens die we op het internet plaatsen. Ondanks al het kritische denken zien we dat vele mensen die digitale controle meestal bewust accepteren. Hierdoor zouden we kunnen spreken van een vorm van vrijwilligheid. Voor Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone gaat het panoptisme daarom ook niet ver genoeg in de verklaring van de relatie tussen het sociaal-technische systeem en zijn gebruikers, omdat het vrijwillige onderwerping ontkent.⁹² Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone zetten het concept 'vrijwillige onderwerping' kracht bij door de analyse van een zestiende-eeuwse Franse denker Étienne de La Boétie. Door deze verwijzing was ik gefascineerd. Wie is Étienne de La Boétie? En waarin bestaat het mechanisme

⁸⁹ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 207.

⁹⁰ Romele e.a., 208.

⁹¹Wetgeving die van kracht is sinds 25 mei 2018 General Data Protection Regulation. Voor meer info: "Hervorming van de EU-regels voor gegevensbescherming | Europese Commissie".

⁹² Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 208.

van vrijwillige onderwerping precies? Daarover vond ik in het artikel van Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone te weinig en besloot om de oorspronkelijke tekst van Étienne de La Boétie erbij te nemen: *Discours de la servitude volontaire*.

2.3 Vrijwillige onderwerping

2.3.1 Wat betekent vrijwillige onderwerping?

'La servitude volontaire' is een politieke term die voor het eerst in de zestiende eeuw ter sprake kwam door de Franse denker Étienne de La Boétie. Hij schreef als jong volwassene het essay *Discours de la servitude volontaire*.⁹³ Het essay bevat een uiteenzetting over de relatie tussen macht en onderdanigheid.⁹⁴ Zijn grootste verwondering was dat hij ondervond dat vele miljoenen mensen het toelieten dat slechts één man over hen regeerde. Hij wou proberen begrijpen hoe zoiets überhaupt mogelijk was. Voor hem was het duidelijk dat de kracht van die ene man niet verantwoordelijk was voor de machtspositie die hij had ten aanzien van zijn miljoenen onderdanen. Neen, het waren de onderdanen zelf die hem de macht gegeven hadden. Zo zegt de La Boétie:

C'est le peuple qui s'asservit et qui se coupe la gorge; qui, pouvant choisir d'être soumis ou d'être libre, repousse la liberté et prend le joug; qui consent à son mal, ou plutôt qui le recherche.⁹⁵

De La Boétie trekt hieruit de verontrustende conclusie dat onderdanigheid geen kwestie is van dwang, maar eerder een kwestie van vrijwillige onderwerping. De kracht van de tiran is dus niets anders dan de kracht van zijn onderdanen. Onderdanigheid neemt volgens de La Boétie de vorm aan van een actief, bewust en zelfdestructief product van de eigen onderdrukking. Ondanks dat vele individuen onderdrukt, beroofd en vermoord werden, bleef men de tiran en zijn bewind steunen. Een uitweg voor deze vrijwillige onderwerping, voor de La Boétie, is simpelweg het beleid van de tiran niet langer te steunen. Op die manier stopt men met de tiran macht te geven.⁹⁶ De vraag naar waarom het de mensen zelf zijn die zich tot onderdanen hebben gemaakt blijft echter overeind. Want hoezo is het de schuld van de onderdanen, als de tiran hen bijvoorbeeld met geweld heeft bedreigd? Het is toch de tiran die onze steden plundert en ons met geweld aan zijn gezag onderwerpt? De La Boétie legt uit waarom het niet de schuld van de tiran is:

Ce maître n'a pourtant que deux yeux, deux mains, un corps, et rien de plus que n'a le dernier des habitants du nombre infini de nos villes. Ce qu'il a de plus, ce sont les moyens que vous lui fournissez pour vous détruire. D'où tire-t-il tous ces yeux qui vous épient, si ce n'est de vous?

⁹³ Romele e.a., 208.

⁹⁴ Romele e.a., 210.

⁹⁵ de La Boétie, "Discours de la servitude volontaire", 5.

⁹⁶ de La Boétie, 5.

Comment a-t-il tant de mains pour vous frapper, s'il ne vous les emprunte? Les pieds dont il foule vos cités ne sont-ils pas aussi les vôtres? A-t-il pouvoir sur vous, qui ne soit de vous-mêmes?⁹⁷

Het zijn dus onze eigen mensen die ons bespieden en vervolgens verraden. Het zijn onze eigen voeten en handen die ook de steden vernielen en vervolgens onze handen in de boeien slaan. Daarom stelt de La Boétie dat de macht die de tiran heeft over zijn onderdanen niets anders is dan de eigen macht.

Ondanks zijn overtuiging dat de mens een drang heeft naar onderdanigheid, beweert de La Boétie ook dat de mens begiftigd is met de wil tot vrijheid en dat hij geneigd is daarvoor te vechten.⁹⁸ Dit is echter paradoxaal, maar daarom niet minder waar. Om te begrijpen waar deze drang van vrijheid vandaan komt, verwijst de La Boétie naar dieren die in gevangenschap leven. Zo geeft hij het voorbeeld van een vis, die wanneer je hem uit het water haalt allerlei bewegingen maakt om terug in het water te belanden. Duurt deze reddingspoging echter te lang dan sterft hij. Ook andere dieren zullen zich niet gewillig gevangen laten nemen en zullen voor hun vrijheid vechten als dat moet. Wie er toch in slaagt een dier gevangen te nemen, merkt in hun gedrag een levensloosheid op. Zelfs paarden die we vanaf hun geboorte dienstbaar willen maken voor menselijk gebruik, stribbelen tegen wanneer we ze willen temmen. Enkel door onze onophoudelijke dwang zwicht zo'n paard en kan het niet anders dan zijn vrijheid overdragen aan de mens. Als zelfs dieren doordrongen zijn van vrijheid en er zelfs voor strijden, waar is het bij de mens, die volgens de La Boétie slechts geboren is om vrij te zijn, misgelopen? Hoe komt het dat de mens zijn vrijheid zo makkelijk omruilt voor een leven in onderdanigheid?⁹⁹ Er bestaan, volgens de La Boétie, twee manieren om ervoor te zorgen dat de mens zich laat onderwerpen: of ze worden gedwongen, net zoals de paarden en vertonen daarna een soort van levensloosheid in hun gedrag, of ze worden bedrogen en blijven de leugen zien als een waarheid. In het laatste geval vindt de La Boétie het echter schrikbarend hoe mensen krampachtig blijven vasthouden aan hun leider, ook als ze weten dat hij hen slecht behandelt. Het lijkt alsof mensen verdoofd zijn en de herinnering aan vrijheid uit hun geheugen gewist hebben. Ze willen maar niet uit die levensloze nachtmerrie ontwaken om hun vrijheid opnieuw te heroveren. Eens mensen in die fase beland zijn lijken ze af te stomp naar een geestdodende onderdanigheid. Wanneer er echter sprake is van een onophoudelijke dwang stelt de La Boétie dat de gewoonte eraan went, en de volgende generaties niet beter weten, omdat zij niet anders kenden dan dat slaafse leven.¹⁰⁰ De la Boétie legt uit:

Il est vrai qu'au commencement on sert et vaincu par la force; mais les successeurs servent sans regret et font volontiers ce que leurs devanciers avaient fait par contrainte. Les hommes nés sous le joug, puis nourris et élevés dans la servitude, sans regarder plus avant, se contentent de vivre

⁹⁷ de La Boétie, 5–6.

⁹⁸ de La Boétie, 6.

⁹⁹ de La Boétie, 7.

¹⁰⁰ de La Boétie, 8.

comme ils sont nés et ne pensent point avoir d'autres biens ni d'autres droits que ceux qu'ils ont trouvés; ils prennent pour leur état de nature l'état de leur naissance.¹⁰¹

Gewoonte is dus een belangrijk gegeven. Ze heeft meer macht over ons dan onze eigen natuur over ons heeft. De natuur is immers niet bestand tegen de invloed van een opvoeding die haar tegenwerkt.¹⁰² De meest voor de handliggende reden voor vrijwillige onderdanigheid is dus niet gelegen in lafheid of zwakheid, maar in het feit dat mensen geboren worden in een slaafse omgeving. Ze zijn dus geboren als slaven.¹⁰³

Om de verworven macht in stand te houden, dient de leider bij wijze van spreken alleen maar in te spelen op de opvoeding van nieuwe generaties. Machthebbers weten immers hoe opvoeding het zaadje van de vrijheid kan doen groeien. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat men weinig geleerden tegenkomt in zulke machtsstructuren. De vrijheid om te handelen, te spreken en te denken is immers ieder ontnomen.¹⁰⁴ Je zou kunnen stellen dat de sleutel tot onderwerping eigenlijk overeen komt met een soort van totaal isolement. Om deze slaafse toestand in stand te houden hebben tirannen in het verleden steeds beroep gedaan op afleidingen zoals spelen of eten. Een leider die zijn onderdanen verwent, wordt immers op rozen gedragen.¹⁰⁵ Door mensen af te leiden van hun bestaansconditie zijn de tirannen in staat geweest hun macht in stand te houden. Niet alleen werden mensen verleid door spelen en voeding, maar ook werden mensen verleid om hogere posities te bekleden in de piramide van macht. Mensen aanvaardden met andere woorden de onderdanigheid zolang ze maar een positie kregen die hen voordelen bood. Gewoonte en verleiding zijn echter niet de enige redenen tot vrijwillige onderwerping. De La Boétie wijst er tevens op dat de mensen zelf de mysteries en verhalen rond de tiran hebben verzonnen en zich er vervolgens aan onderworpen hebben. Zo geeft de La Boétie het voorbeeld van de Assyrische koningen die zo weinig mogelijk verschenen aan het volk om ze in de waan te laten over hun zagezegde wonderbaarlijke en bovenmenselijke krachten. Zo waren er bijvoorbeeld koningen die beweerden dat ze geneeskrachtige handelingen konden verrichten. Deze geheimzinnigheid samengaand met bovenmenselijke verhalen doet het volk extra snel zwichten voor een leider. Ze durfden hem niet ongehoorzaam te zijn, omdat ze schrik hadden van hem. Ze hadden schrik voor iemand die ze eigenlijk nooit gezien hadden. Als de mensen er zich allemaal wat minder van hadden aangetrokken, zo zegt de La Boétie, waren ze waarschijnlijk minder vatbaar geweest voor deze valstrikken.¹⁰⁶

Tot slot wil ik nog even terugkomen op wat de La Boétie stelde in het begin van zijn essay. Zo vertelde hij dat de tiran er nooit in geslaagd zou zijn geweest de macht over zoveel mensen te verwerven en in stand te

¹⁰¹ de La Boétie, 8.

¹⁰² de La Boétie, 8.

¹⁰³ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 209.

¹⁰⁴ de La Boétie, "Discours de la servitude volontaire", 11.

¹⁰⁵ de La Boétie, 12.

¹⁰⁶ de La Boétie, 13.

houden indien er onder die mensen enkelingen waren die hem niet gesteund en geholpen hadden.¹⁰⁷ Hij legt verder uit:

Il en toujours été ainsi: cinq ou six ont eu l'oreille du tyran et s'en sont approchés d'eux-mêmes, ou bien ils ont été appelés par lui pour être les complices de ses cruautés, les compagnons de ses plaisirs, les maquereaux de ses voluptés et les bénéficiaires de ses rapines. Ces six dressent si bien leur chef qu'il en devient méchant envers la société, non seulement de sa propre méchanceté mais encore des leurs. Ces six en ont sous eux six cent, qu'ils corrompent autant qu'ils ont corrompu le tyran. Ces six cents en tiennent sous leur dépendance six mille, qu'ils élèvent en dignité.¹⁰⁸

De tiran neemt een zestal enkelen in vertrouwen die hem (meestal) zelf benaderd hebben. Die mensen motiveren en steunen hem in de realisatie van zijn kwaadwillige plannen tegen het huidige beleid. Maar daar stopt de cirkel niet zoals in het citaat al duidelijk werd. Dat zestal heeft elk onder zich ook mensen die hem steunen. Zo breidt het web alsmaar uit en wordt het steeds complexer. Nieuwe wetten, functies en instanties worden in het leven geroepen waardoor de mensen die zich nog niet in dat web van volgelingen bevinden het alsmaar moeilijker vinden om het systeem te wantrouwen. Het leven buiten het systeem is immers (bijna) onmogelijk geworden. Althans zo werd het hen voorgesteld, want de La Boétie zou hier verdedigen dat men er zelf voor kiest het systeem te steunen of niet. Verder laat de leider de ene onderdaan door de andere onderdaan in de gaten houden. Hij wordt dus bewaakt door mensen waarvan hij in de eerste plaats schrik zou moeten hebben, omdat hij hen hun vrijheid heeft ontnomen. Maar eens zij zichzelf in die vernederende positie hebben geplaatst, dient de tiran nog weinig schrik van hen te hebben. Het blijft voor de La Boétie opmerkelijk dat de handlangers van een tiran zulke lijdensweg willen ondergaan die hen eigenlijk niets oplevert. Het is immers zo dat het vaak de handlangers zijn die door het volk beschuldigd werden voor hun leed. Van hen kenden ze de namen en ontdekten ze de fouten vele malen sneller, omdat die vaak letterlijk voor hun neus gebeurden. Ze werden vervloekt en kregen allerlei verwensingen naar hun hoofd geslingerd. Dat is nu de roem en de eer die zij ontvangen van het volk. Laten wij hier alstublieft lessen uit trekken, smeekt de La Boétie.¹⁰⁹

Wat echter zo interessant is aan deze uiteenzetting van de La Boétie is dat het concept 'vrijwillige onderwerping' de traditionele opvatting over politieke onderdanigheid verwerpt, omdat ze niet langer enkel kan uitgelegd worden door dwang, bedrog en afleiding. De erkenning van deze vrijwillige onderwerping wilt echter niet zeggen dat de macht gerechtvaardigd is, want de La Boétie blijft elke vorm van dominantie verafschuwen.¹¹⁰ Wat in mijn analyse vooral interessant is, is het gegeven van vrijwillige onderwerping. Verschillend aan de tijdsgeest waarin de La Boétie zijn essay geschreven heeft, is dat we vandaag niet zo snel

¹⁰⁷ de La Boétie, 15.

¹⁰⁸ de La Boétie, 15.

¹⁰⁹ de La Boétie, 19.

¹¹⁰ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 210.

meer geneigd zijn om ons te onderwerpen aan het gezag van één leider. Dictatoriale samenlevingen lijken we vandaag afgezworen te hebben. Maar dat is geen makkelijk proces geweest, want sinds de Franse Revolutie de kiemen van vrijheid gezaaid heeft, hebben we nog heel wat stormen te verduren gekregen alvorens deze kiemen konden opschieten tot de vrije samenlevingen van het Westen vandaag. Wat hierbij echter een interessante gedachte is, is dat hoewel we vandaag niet snel geneigd zijn ons te onderwerpen aan het gezag van slechts één man, wij echter wel geneigd zijn om ons te onderwerpen aan een systeem. Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone wijzen daarom op twee tendensen die aantonen dat er vandaag sprake is van een vrijwillige onderwerping aan het sociaal-technische systeem. Zo is er uit onderzoek gebleken dat veel gebruikers van sociale media het helemaal niet erg vinden dat hun vrienden, familie en zelfs vreemden hun profiel kunnen bezoeken. Sommigen gaven echter wel aan dat ze liever niet hadden dat hun ouders hun profiel konden bezoeken. Maar er is nog een andere meer dominante tendens die de vrijwillige onderwerping bevestigt. Vandaag zijn veel mensen bezorgd geworden over het feit dat grote bedrijven, overheidsinstanties en sociale media gegevens van gebruikers verzamelt en ze gebruikt in hun voordeel. Deze bezorgdheid zorgde er voor dat gebruikers hun informatie beter afschermden, maar tegelijk was er ook een stijging in het delen van informatie met vrienden. Niet alleen Facebook werd hiervoor gebruikt, maar ook andere apps.¹¹¹ Dit bewijst dat de macht van het sociaal-technische systeem mede mogelijk is gemaakt door een vorm van vrijwilligheid en dat is nu net een interessant gegeven om verder te exploreren. Laten we de inzichten van de La Boétie daarom eens toepassen op het huidige digitale panoptische systeem, dat ik tot dusver heb proberen te beschrijven.

2.3.2 Vrijwillige onderwerping aan het sociaal-technische systeem

Vrijwillige onderwerping had voor de La Boétie te maken met een politieke dominantie.¹¹² De vraag die ik, samen met Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone, de auteurs van het artikel *Panoptisme is not enough*, stel is of het concept van 'vrijwillige onderwerping', hoe dat wordt weergegeven in het essay van de La Boétie, ook gebruikt kan worden als een middel om de toezicht en controle in sociale media te begrijpen. Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone beweren van wel, omdat zolang er sprake is van een machtsrelatie tussen een groep mensen en een politieke, economische of technische macht, het toepasbaar is op eender welke context. We kunnen het concept 'vrijwillige onderwerping' daarom makkelijk toepassen op sociale media, omdat ze alle drie deze domeinen bevat. Toch is er een reden tot bezwaar, omdat er een relevant verschil bestaat tussen het persoonlijke karakter van de macht van de tiran en de distribuerende, convergente en meerpersonige context van sociale media. Ik volg hierin echter de redenering van Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone; zij stellen dat de macht van de tiran niet voortkomt uit zijn eigen macht, maar uit de macht die hen gegeven wordt door zijn onderdanen. De tiran kan alleen maar machtig zijn en

¹¹¹ Romele e.a., 213.

onderdanen onder zich hebben indien hij ondersteund wordt door een netwerk die zijn macht in stand houdt. Ook bij Foucaults panoptische schema is er sprake van een open netwerk, want het is niet één iemand die de touwtjes in handen heeft, omdat iedereen in staat is om de functies in de bewakingstoren uit te voeren. Zelfs de directeur wordt in de gaten gehouden en wordt gecontroleerd door zijn eigen personeel wegens zijn transparantie.¹¹³ Romele, Gallino, Emmenegger en Gorgone vatten samen:

[...] sovereignty, historically and ontologically, for human beings and other species [...] is never a matter of one single actor, but rather a network of actors in which the macro-actor occupies a central position. Such a position gives him or her the illusion of an intrinsic aura [...]. For this reason we say that, long before disciplinary society and social media, it had always been hard to detect and reply to the real sources of power and coercion. Voluntary servitude does not deny this difficulty. On the contrary on closer inspection, it rather assumes that the throne of the sovereign is (almost) empty. And although it makes believe that power relations depend in large part on us, it also does not underestimate [...] the difficulty of an emancipation that must always be collective.¹¹⁴

Met dit in ons achterhoofd kunnen we nagaan wat de visie van Étienne de La Boétie betekent voor de huidige digitale samenleving, gekenmerkt door zijn sociaal-technische systemen zoals Facebook. Wat we bijvoorbeeld kunnen leren uit zijn essay is dat effectieve onderdanigheid eigenlijk te maken heeft met een proces van conditionering. Eigenlijk kunnen we dit proces vergelijken met Foucaults opvatting dat heel de samenleving bestaat uit instituties die erop gericht zijn de burgers te disciplineren tot onderdanige en gehoorzame individuen. Het principe van normalisering wordt hier dus ten volle ingezet. De La Boétie legde dit verband door te wijzen op wat er bijvoorbeeld gebeurt tijdens het proces van temmen bij paarden. Het is heel wat om een paard te temmen en dus te disciplineren tot het wenselijke gedrag, maar eens het paard toegegeven heeft, went het aan de situatie en koestert het zelfs de band die het heeft met zijn temmer. Het paard begint een vertrouwen te ontwikkelen met zijn temmer, een vertrouwen dat hij alleen goede bedoelingen heeft. Eerder sprak ik al over het concept 'vertrouwen' en hoe belangrijk dat is in het proces van normalisering. Zo heerst er in Halden Fengsel, maar ook in onze digitale samenleving, een soort van vertrouwen in het systeem waarin we ons navigeren. We koesteren een vertrouwen dat indien we ons onderdompelen in de werking van het systeem, het systeem ons ten goede zal komen. Dat lijkt een gevoel van veiligheid bij ons te bewerkstelligen en stelt het systeem voor als een soort van vangnet, een soort van ruimte waarin wij onszelf op een veilige manier kunnen ontplooien.

Eerder heb ik reeds gewezen op het gevaar dat het sociaal-technische systeem met zijn digitale apparatuur met zich meebrengt, namelijk de controlerende en dwangmatige technieken die schuilen achter de werking ervan. De voortdurende blootstelling hieraan, brengt het gevaar met zich mee dat wij langzaam wennen aan het systeem waarvan we gebruik maken. Die gewenning is gevaarlijk, omdat volgens de La Boétie deze

¹¹² Romele e.a., 211.

¹¹³ Romele e.a., 212.

gewenning ervoor kan zorgen dat ons verlangen naar vrijheid eens en voorgoed afsterft. De voortdurende dwang van het sociaal-technische systeem komt sterk tot uiting in bijvoorbeeld het privacybeleid van het internet. Nog niet zo lang geleden zijn er daarom ook maatregelen getroffen tegen het gebruik van 'cookies' op het internet.¹¹⁵ Cookies maakte het voor bedrijven bijvoorbeeld makkelijk om mensen te verleiden hun producten te kopen. Dat was mogelijk omdat wij die bedrijven (onbewust) de toegang gaven over onze zoekcriteria. Op die manier gaven we onszelf bloot door gewoon gebruik te maken van het systeem, ook al gaven we niets uitdrukkelijk bloot. Om daarover een bewustzijn te ontwikkelen werd er een wet ingevoerd die het gebruik van cookies enkel toeliet indien de gebruiker ze accepteerde. Maar ondanks die maatregelen hebben websites die gebruik maken van deze cookies het ons extra moeilijk gemaakt om die cookies te weigeren. Zo maken zij bijvoorbeeld gebruik van kleinere lettertypes of maken ze het proces van weigering zo immens lang en moeilijk dat vele mensen ontmoedigd worden en daarom gewoon op accepteren klikken. Er zijn nog tal van andere voorbeelden hierover te geven, maar het hierboven beschreven voorbeeld volstaat voorlopig om mijn punt te maken: een onophoudelijke dwang zorgt voor een gewenning aan die dwang.

De gewenning aan dit systeem en de onzichtbaarheid of ongrijpbaarheid van dit machtsmechanisme wordt echter versterkt doordat het systeem enkel zijn positieve toepassingen in het licht zet. De La Boétie wees eerder al op de mythologische- en wonderverhalen die rondgestuurd werden met als doel nog meer mensen te kunnen overtuigen voor onderwerping. Ook in onze digitale samenleving doen er zulke verhalen de ronde om mensen te overhalen van het systeem gebruik te maken. Zo stelt Mark Zuckerberg, mede-oprichter van Facebook, Facebook voor als een webpagina die mensen op een globale schaal met elkaar wil verbinden. Wie kan daar nu tegen zijn? Ook de vele advertenties die we te zien krijgen op Facebook, worden op een positieve manier benaderd door ze voor te stellen als advertenties die passen bij onze behoeften. Dat werd duidelijk door de uitleg die Facebook in 2014 gaf aan zijn gebruikers waarom zij bepaalde advertenties te zien kregen:

One of the reasons why you're seeing this ad is because [name of the company] wants to reach people who are similar to their customers. We think you're similar based on what you do on Facebook, such as the Pages you've liked and ads and posts you've clicked on. There may be other reasons you saw this ad. For example, Facebook is always able to use information about your age, gender, location and the devices you use to access Facebook when deciding which ads to show you.¹¹⁶

Om verdere discussies over dat topic te vermijden, maakte Facebook het onlangs mogelijk voor zijn gebruikers om bepaalde advertenties te weigeren via hun instellingen. Maar we weten ondertussen al wat dat betekent: de gebruiker kreeg controle over welke advertenties hij te zien kreeg, maar niet over de

¹¹⁴ Romele e.a., 212.

¹¹⁵ "Hervorming van de EU-regels voor gegevensbescherming | Europese Commissie".

¹¹⁶ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 215.

hoeveelheid aan advertenties. Het is niet zo verwonderlijk dat Facebook het openbaren van private gegevens promoot, want uit het verzamelen en analyseren van die data kan Facebook namelijk winst maken. Zolang het hieruit winst kan blijven halen zal Facebook niet snel aan de alarmbellen trekken als het gaat om de privacy van zijn gebruikers. De privacytool van Facebook is daarmee een perfect voorbeeld van afleiding en verleiding om zijn gebruikers niet op stang te jagen.¹¹⁷ We worden bedrogen door het systeem, maar tegelijk trappen we ook in hun verleidingstechnieken en kiezen er dus zelf voor om er gebruik van te blijven maken. Een onderzoek van Allesandro Acquisti, Laura Brandimarte en George Loewenstein gepubliceerd in 2015 over privacy, gedrag, onzekerheid, contextafhankelijkheid en kneedbaarheid bevestigt inderdaad dat wanneer de informatieve privacy op het spel staat, mensen een gevoel van onzekerheid ervaren over in welke mate zij bezorgd dienen te zijn over hun privacy. Incomplete en asymmetrische informatie erover en een onzekerheid over zijn eigen wensen inzake privacy, maakten het voor bedrijven zoals Facebook makkelijker om mensen ervan te overtuigen dat hun privacy-beleid de gebruikers beschermt. Een ander interessant gegeven uit dat onderzoek is dat mensen steeds zoeken naar signalen in hun omgeving om hen te leiden. Omdat signalen een functionele context hebben, is gedrag ook functioneel. Mensen worden met andere woorden sterk beïnvloed door hun cultuur, hun omringende anderen en hun geschiedenis. Afhankelijk van de situatie waarin individuen zich bevinden kunnen ze ofwel een extreme bezorgdheid rondom privacy ontwikkelen of er net volledig apathisch tegenover staan.¹¹⁸ Het is die kwetsbaarheid waar bedrijven zoals Facebook gretig op inzetten om zoveel mogelijk mensen aan hun kant te houden. De werking van de macht blijft hierdoor onzichtbaar, omdat ze verweven is met positieve verhalen en ideale voorstellingen, maar ook omdat het via tussenpersonen aangeprezen wordt. De dwang van het systeem blijft onzichtbaar zolang het systeem er in blijft slagen zichzelf als iets positiefs voor te stellen én zolang hij zijn onderdanen daarvan kan blijven overtuigen.

Tot slot is er nog een laatste interessant gegeven omtrent het begrip 'vrijwillige onderwerping' van Étienne de La Boétie. Hij wees er namelijk op dat de macht van de tiran en de verdere uitbereiding daarvan enkel en alleen mogelijk was indien hij gesteund en geholpen werd door een aantal mensen. Die mensen zelf hebben dan weer andere mensen onder hen en zo gaat dat door tot de machtspositie en het beleid van de tiran gegarandeerd is. Er is hier sprake van een stapsgewijze uitbreiding van de macht via een netwerk van mensen die geïncorporeerd worden. Wanneer we dit idee toepassen op het sociaal-technische systeem vandaag zien we dat ze bijna de gehele actieve bevolking in zich heeft opgenomen. Dit zestiende-eeuwse idee lijkt hierdoor bijna profetisch van aard. Het beschrijft bijna letterlijk hoe sociale media werkt: het is namelijk een zich langzaam uitbreidend, zichzelf vermenigvuldigend netwerk. En dat netwerk breidt zich voor het eerst ook globaal uit. Dat uit zich bijvoorbeeld in het wereldwijde gebruik van Facebook. Omdat het succes van

¹¹⁷ Romele e.a., 215.

¹¹⁸ Romele e.a., 214.

bedrijven zoals Facebook afhankelijk is van de informatie die aan hen op het web geopenbaard wordt, kunnen we die bedrijven zien als de instanties die mee gewerkt hebben aan de verdere uitbouw en stabilisering van de macht van het sociaal-technische systeem. Zij promoten en onderwerpen zich aan het sociaal-technische systeem, omdat zij daaruit bepaalde privileges halen, met name winst.¹¹⁹

Zoals eerder al aangegeven, heeft vrijwillige onderwerping ook iets paradoxaals in zich. Het bevat namelijk twee zaken die elkaar tegenspreken: de vrije wil en de wil tot onderwerping. Vele academici hebben de realiteit van vrijwillige onderdanigheid echter ontkend omwille van een moreel intellectualisme. Met moreel intellectualisme wordt bedoeld dat ieder beschikt over een moreel aanvoelen over wat goed en niet goed is. Dat wil zeggen zodra iemand weet heeft dat zijn handelingen goed zijn, hij dat handelen zal prefereren boven het kwade. Vanuit dit standpunt is het natuurlijk moeilijk om vrijwillige onderwerping te aanvaarden, omdat men dan zou stellen dat iemand ervoor zou kiezen om het kwade te doen. Ook Foucault verwerpt omwille van die reden vrijwillige onderwerping. Voor hem bestaan er geen juiste vrije en rationele slechte keuzes. De rationele en vrije wil is geen kwestie van aanvaarding, maar eerder een kritiek op de gevestigde bevoegdheden. Het rationele vermogen van de mens is voor Foucault een instrument tot kritisch denken en kan daarom onmogelijk een middel tot vrijwillige onderwerping zijn. Volgens hem kunnen we vrijwillige onderwerping niet verdedigen, omdat de relatie tussen macht en de weigering om zich te onderwerpen niet van elkaar gescheiden kunnen worden. Hij concludeert dat het probleem van macht niet verklaard kan worden door vrijwillige onderdanigheid, want wie zou er nu voor kiezen om een slaaf te zijn? Vrijwillige onderwerping is bijgevolg buitensporig, omdat het volgens Foucault een contradictie is in het menselijke gedrag en elke pretentie om het uit te leggen of op te lossen uit de weg gaat.¹²⁰

Ondanks deze weerstand, die gepaard ging met een ontkenning van het bestaan van vrijwillige onderwerping, zijn er toch twee onderzoeken die het bestaan van een vrijwillige onderwerping kracht bijzetten. Een eerste onderzoek betreft een sociaal psychologische benadering genaamd 'System Justification Theory'. Deze studie onderzocht door middel van enquêtes of populaties van een lagere sociale rangorde het onethische systeem, waarin ze leefden, steunden. De onderzoekers John T. Jost, Mahzarin Banaji en Brian Nosek brachten onder andere aan het licht dat mensen uit een lagere rangorde inderdaad het onethische systeem steunden en verdedigden. Zelfs wanneer ze beseften dat het systeem hen in een nadelige positie plaatste, bleven ze het steunen. Een verklaring hiervoor vonden de onderzoekers in het feit dat mensen over het algemeen positieve verhoudingen willen hebben tegenover de sociale groepen waartoe ze behoren. Ze willen erop vertrouwen dat het systeem waarin zij leven goed en ethisch is, omdat het hen dan een gevoel van veiligheid en stabiliteit geeft. Niemand wil leven in een wereld die onzeker en onveilig is. Deze lage

¹¹⁹ Romele e.a., 214.

¹²⁰ Romele e.a., 210–11.

sociale rangen prefereren een leven in voorspelbaarheid en zekerheid, ook al betekent dat voor hen dat hun bestaan slaafs is. Op deze manier houden ze natuurlijk het onethische beleid in stand. Deze theorie sluit aan bij wat de La Boétie in zijn essay beweerde; mensen kunnen verleid om zich aan een systeem of leider te onderwerpen. Een tweede (oudere) studie van Stanley Cohen probeerde het paradoxale karakter van vrijwillige onderwerping te begrijpen door middel van het onderscheid tussen de Freudiaanse negatie en ontkenning. De Freudiaanse negatie gaat over het ondergraven van een element van kennis van het onderbewustzijn. Daarmee wordt bedoeld dat iemand iets uit zijn onderbewustzijn ter sprake brengt en na het bewustzijn daarvan er opnieuw afstand van neemt. Ontkenning is, in tegenstelling tot de Freudiaanse negatie, een paradoxaal, half bewuste reactie op verontrustende informatie. Het is een soort van vrijwillig vergeten: we weten het, maar tegelijk ook niet. Dit laatste heeft niet enkel als gevolg dat iemand geen rekening houdt met de consequenties van die verontrustende informatie, maar heeft ook als gevolg dat men er niet naar handelt. Als we stellen dat dit proces aan de gang is bij vrijwillige onderwerping, dan wil dat zeggen dat deze mensen er vrijwillig voor kiezen om zich er niet bewust van te zijn dat hun eigen handelen zichzelf schade toebrengt.¹²¹ Voor mij brengt dit iets naar boven waar we eerder al op gestuit zijn in deze analyse, namelijk dat die machtsverhoudingen die gepaard gaan met vrijwillige onderwerping te maken hebben met het construeren van een identiteit. Uit de analyse blijkt dat individuen wel degelijk een vrije wil hebben en er dus ook voor kunnen kiezen zich aan een bepaald systeem of een bepaalde leider te onderwerpen. Maar dat wil niet zeggen dat die keuze niet vatbaar is voor externe factoren zoals de cultuur. Mijn inziens bewijst dit dat een persoonlijke identiteit zich ontwikkelt in een interactie tussen interne en externe factoren. Het is niet een 'of-of'-verhaal, maar een 'en'-verhaal.

Als laatste wil ik de inzichten van Étienne de La Boétie verbinden met de visie van Byung-Chul Han. Het verraste mij namelijk dat Han nergens wordt aangehaald in de door mij opgezochte literatuur omtrent sociale media en het panoptisme. Volgens mij is zijn visie net een meerwaarde voor een beter begrip van de vrijwillige onderwerping aan het digitale panoptische systeem. Zoals eerder reeds aangegeven zijn de meeste academici het erover eens dat er in het sociaal-technische systeem sprake is van een omgekeerd panoptisme. Dat wil zeggen dat diegene die gecontroleerd wordt, vandaag in het midden van de gevangenis zit en de controleurs zich rondom hem bevinden. Dit impliceert dat er nog steeds sprake is van een eenzijdige transparantie die de machtsverhouding in stand houdt. Maar Han spreekt in dit kader over een *a-perspectivistische blik*. Het is niet langer duidelijk om aan te duiden wie er de touwtjes in handen heeft, omdat er sprake is van een wederzijdse transparantie. Iedere gebruiker van het sociaal-technische systeem is tegelijk gevangene en controleur. Het tekort aan het omgekeerde panoptisme is dat het elk aandeel van het subject in de verhouding met het sociaal-technische systeem ontkent. Zo wijst Han er op dat het subject, wanneer die zich openbaart op het internet, zichzelf vrijwillig ten toon stelt op het sociaal-technische

¹²¹ Romele e.a., 211.

systeem. Eens we geopenbaard zijn, kunnen we gecontroleerd worden, maar kunnen wij tegelijkertijd gebruik maken van het sociaal-technische systeem om op onze beurt anderen te controleren en manipuleren. Vele bedrijven onderwerpen zich bijvoorbeeld graag aan dit sociaal-technische systeem, omdat ze er winst uit kunnen halen. De term omgekeerd panoptisme omvat daarom voor mij niet het gehele plaatje om de verhouding tussen het sociaal-technische systeem en zijn gebruikers te begrijpen. Er is volgens Han in dit digitale tijdperk geen sprake van een volstrekte totale bewaking die een aanslag zou betekenen op onze vrijheid, omdat mensen zich vrijwillig blootstellen aan de panoptische blik, aanwezig in sociale media. Door zichzelf bloot te stellen en transparant te zijn op sociale media, bouwt men immers mee aan het digitale panopticon.¹²² Een ander gegeven dat ik belangrijk vind in Hans visie is dat voor hem er steeds een soort van bevestiging nodig is van de onderdanen alvorens de machtsverhouding zich kan voltrekken. Die bevestiging komt voort uit een soort van vertrouwen dat men heeft in het systeem, een vertrouwen dat hen stabiliteit en veiligheid biedt. In onze samenleving zijn we ook gevoelig voor een zekere mate aan autonomie, waardoor elk systeem dat deze autonomie kan garanderen het waard is om te steunen. Wat echter interessant is aan het essay van de La Boétie is dat dit vertrouwen gemanipuleerd kan worden en dus gebaseerd kan zijn op een leugen. Het is misschien wel zo dat mensen steeds op een bepaalde manier gedwongen worden om mee te draaien in het huidige beleid, of dat nu gaat over het gehoorzamen van één leider of dat van een systeem maakt hierin geen verschil. En misschien hebben we inderdaad niet altijd een keuze in het wel of niet steunen van een bepaald beleid, omdat er altijd mensen zullen zijn die vrijwillig meewerken aan de uitbreiding van het netwerk ervan, in dit tijdperk zijn dat de bedrijven. Dit wijst er bijgevolg op dat mensen kwetsbaar zijn en makkelijk te overhalen zijn door hen af te leiden met toegiften, privileges of zelfs een leugenachtig verhaal. Ook in onze digitale samenleving lijkt ons gegeven vertrouwen gebaseerd te zijn op een leugen, met name het systeem dat ons recht op autonomie beschermt en garandeert. Al wie nader inzicht verwerft over de uiteindelijke werking van het digitale panoptische systeem, ziet in dat dit een leugen is, want onze privacy en autonomie worden allesbehalve beschermd op sociale media. Het systeem lijkt zich vandaag op een zodanige manier voltrokken te hebben dat het velen met een gevoel van machteloosheid opgezadeld heeft. We hebben het zelf de macht gegeven door onze identiteit online te openbaren en nu lijkt er geen weg meer terug te zijn. Vandaag hebben sommigen nog een idee over de autonomie die ze verloren zijn, sinds ze zichzelf geopenbaard hebben op het internet. De meesten laten zichzelf in slaap wiegen door de positieve verhalen over bijvoorbeeld het gebruik van sociale media. Hierin schuilt het gevaar dat de volgende generaties, zolang wij zelf niet vechten voor bijvoorbeeld datarechten, geen idee gaan hebben van wat ze verloren zijn aan autonomie. Voor hen gaat dit digitale panoptische systeem als normaal ervaren worden, waardoor de kans erin bestaat dat we onze verloren autonomie nooit meer terugwinnen. Indien wij zouden erkennen dat er in de machtsverhouding tussen ons en het sociaal-technische systeem een vorm van vrijwillige onderwerping schuilt, dan zouden wij kunnen erkennen dat wij op collectieve basis instaat zijn het

¹²² Han, "De transparante samenleving", 107–8.

systeem te verwerpen. Het enige dat daarvoor nodig lijkt te zijn is slechts de erkenning van een vorm van vrijwilligheid die schuilt in eender welke machtsverhouding die we aangaan.

Conclusie: onze digitale samenleving als virtuele gevangenis?

Na heel deze analyse denk ik dat het legitiem is om te stellen dat 'de virtuele gevangenis' als metafoor kan fungeren voor de digitale samenleving. Hierbij stel ik het niet voor als de enige juiste metafoor voor een beter begrip van de digitale samenleving, maar wel als een perspectief dat tot een bepaald inzicht kan leiden. Foucault zag in het panopticon een manier van disciplineren die hij ook kon herkennen in de instituten van zijn tijd. Daaruit besloot hij dat de uitbreiding van die normaliserende tendens uit het gevangeniswezen erop wees dat de gedisciplineerde samenleving overeen kwam met 'de grote opsluiting'. Gefascineerd door zijn voorbeeld heb ik hetzelfde willen proberen doen voor onze digitale samenleving die veel weg lijkt te hebben van 'de virtuele gevangenis'. Uit de analyse van Halden Fengsel bleek dat er een nieuwe progressieve tendens aan de gang was voor een nog betere normalisering van de gevangenen. De normalisering werd niet langer gegarandeerd door de eenzijdige despotische blik van de bewaker, zoals in het panopticon, maar door de wederzijdse blik van transparantie. Met behulp van de visie van Han merkte ik op dat deze wederzijdse transparantie zich echter niet beperkte tot het gevangeniswezen in Halden Fengsel, maar ook terug te vinden was in onze digitale samenleving buiten de gevangensmuren. Die wederzijdse transparante vertrouwensrelaties tussen mensen die ik bestudeerd had in het gevangeniswezen in Halden Fengsel vond ik namelijk terug in de relaties die mensen met elkaar aangingen op de sociale media platforms. Net zoals Foucault kan ik hieruit afleiden dat de normalisering zich niet beperkt tot het gevangeniswezen, maar zich net uitbreidt over onze gehele digitale samenleving. Nieuw aan de metafoor van 'de virtuele gevangenis' is dat er sprake is van een *virtuele wereld* die ons in de greep houdt. Sinds de opkomst van het internet en sociale media is het immers niet meer zo duidelijk wie er controle heeft over wie, omdat er niet langer sprake is van de een-op-een-verhouding die de macht garandeert. We kunnen niet stellen dat enkel het politieke kader macht over ons heeft, want het politieke kader is zelf gehoorzaam aan het sociaal-technische systeem. Het zijn de wederzijdse blikken die de transparantie en controle garanderen wanneer wij ons openbaren op het sociaal-technische systeem. We gehoorzamen met andere woorden niet langer aan één of meerdere leiders, maar aan een systeem.

Het meest verrassende en fascinerende element uit deze analyse is misschien wel het concept van 'vrijwillige onderwerping'. Uit de toepassing van de inzichten van Étienne de La Boétie op onze digitale samenleving kunnen we immers afleiden dat ook wij zelf een aandeel hebben in de steeds meer toenemende macht die het sociaal-technische systeem over ons heeft. Door in de val van transparantie te trappen, hebben wij ons immers vrijwillig onderworpen aan het sociaal-technische systeem. De positieve eigenschappen van het sociaal-technische systeem werden namelijk met enthousiasme onthaald. En dat bewerkstelligde een sterk vertrouwen in de goede bedoelingen van het systeem. Het voelde aan als de ideale en veilige ruimte om te

experimenteren met je identiteit. Onze autonomie kreeg een extra boost, omdat iedereen zijn eigen private leven op zijn eigen manier mocht delen met de wereld. Verblind door de voordelen zagen we echter de gevolgen van een openbaring op het web en dus de onderwerping aan het sociaal-technische systeem niet in. Één van de grootste gevolgen is immers het verlies aan privacy, en dat gaat net gepaard met een verlies aan autonomie. Uit de analyse van de La Boétie leren we dat het sociaal-technische systeem ons niet alleen beïnvloed heeft door enkel de positieve en idealistische beelden naar voren te schuiven. Het heeft ook tal van verleidingen en misleidingen uit zijn trukendoos gehaald om ons alsnog te overhalen ons te onderwerpen aan het systeem. Dat we in die val getrapt zijn is één ding, maar dat we zelfs na alle kritische literatuur die ons op verschillende wijzen geconfronteerd heeft met een verlies aan autonomie, ons nog steeds vrijwillig onderwerpen aan het systeem is iets heel anders. We spelen dan een actieve rol in onze eigen onderwerping. Daarom klopt het ook wat Zygmunt Bauman zegt: 'we may be 'bound' and 'caught', but we also 'jump in', plunge and dive in of our own will [...]'¹²³.

Voor mij persoonlijk is het meest angstaanjagende aan die vrijwillige onderwerping, dat indien we niet snel wakker geschud worden uit deze bedrieglijke virtuele droom, we het gevoel van autonomie dat we hadden nog vóór we ons onderwierpen aan het sociaal-technische systeem, voorgoed dreigen te verliezen. Zo blijkt uit de analyse van de La Boétie dat het verlies aan vrijheden het grootste is daar waar ze niet wordt doorgegeven via opvoeding of kritische reflectie. Toekomstige generaties zullen zich immers vrijwillig aan het systeem onderwerpen omdat ze geen weet hebben van een wereld zonder die digitale apparatuur. Het zal voor hen vanzelfsprekend zijn dat de private gegevens die ze openbaren op het web niet langer van zichzelf zijn. De term privacy zal voor hen nog weinig betekenis hebben. Mark Zuckerberg stelt nu al dat privacy vandaag niet langer problematisch is in onze digitale samenleving. Het lijkt er dus op dat als we niet opletten we misschien wel voorgoed gevangen blijven in deze virtuele gevangenis.

Ik zelf ben geboren op het moment dat het web zich volop aan het ontwikkelen was. Als kind speelde ik nog vaak buiten en liet mijn creativiteit los in de natuur achteraan in onze tuin. Maar als tiener maakte ik me echter schuldig aan het openbaren van private informatie op het web. In die fase ben je immers onderhevig aan een vorm van peer pressure. Iedereen had Facebook, en ik kon dus niet achterblijven. Een hunkering naar die tijd waarin ik als kind uren kon spelen in de natuur overvalt me vaak, wanneer ik voor de zoveelste keer door de virtuele levens van mijn vrienden scroll. Het belangrijkste dat ik voor mezelf heb geleerd uit deze uiteenzetting is dat ik een keuze heb. Door de erkenning van een vrijwillige onderwerping aan het sociaal-technische systeem, besef ik meer dan ooit dat ik misschien wel lid ben van de laatste generaties die het roer zouden kunnen omgooien. Ik heb daarom de plicht, vind ik, om het stukje autonomie dat we verloren zijn, sinds we ons allen geopenbaard hebben op sociale media, levend te houden. Maar ik kan het roer niet alleen

¹²³ Romele e.a., "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude", 216.

omdraaien. De weg naar emancipatie door het omverwerpen van een systeem gebeurt enkel door een collectieve onthouding van het oude systeem. Hoe meer mensen er dus ontwaken uit deze virtuele bedrieglijke droom, hoe groter de kans is dat we op collectieve basis dat verloren stukje aan autonomie kunnen terug eisen. We zouden dus kunnen stellen dat we vandaag inderdaad navigeren in een soort van virtuele gevangenis, maar het is een gevangenis die we zelf gecreëerd hebben en waar we dus, als we dat zouden willen, collectief uit kunnen stappen.

Een kleine nuancering is hier wel op zijn plaats. Is alles aan sociale media en het internet dan negatief? Dat lijkt mij een te snelle conclusie. Het is nooit mijn bedoeling geweest om alles aan het sociaal-technische systeem als negatief te omschrijven. Het wordt ook gekenmerkt door positieve elementen zoals het mogelijk maken van een modern digitaal contact met familie, vrienden en kennissen en dit zelfs over de hele wereld. Het is ook niet gezegd dat bijvoorbeeld Facebook effectief gebruik maakt van ieders data, het gaat om een potentieel gebruik van ieders data. Doch, de controle over ieders data blijft in handen van Facebook en kan er op elk moment, zonder dat er enige verantwoording verschuldigd is, gebruik van maken indien dat volgens hem nodig is. Dit doet echter denken aan de uiteenzetting van de La Boétie waarin de onderdanen afhingen van de willekeurigheid van hun leider. Het belangrijkste waar ik op wou wijzen was dat de digitale apparatuur vandaag gezien kan worden zoals Foucault een apparaat zag: een apparaat voor disciplineren. De definitie van Agamben van een apparaat komt het dichtst bij wat Foucault hiermee bedoeld heeft. Hij omschrijft een apparaat als alles wat te maken heeft met het mogelijk maken van macht en controle over individuen en het creëren van attitudes en verwachtingen van individuen. Dit is exact wat sociale media trachten te doen voor zover zij de eigen condities van het eigen toezicht kunnen bepalen. Deze uiteenzetting heeft dus vooral de bedoeling gehad om een licht te werpen op de mechanismen die schuilen achter het sociaal-technische systeem.

Tot slot wil ik nog even terugkomen op de quote van George Orwell, waarmee ik deze uiteenzetting geopend heb:

Of je nu sliep of wakker was, werkte of at, binnenshuis of buiten, in het bad of in bed – geen ontkomen aan. Niets was van jezelf, afgezien van die paar kubieke centimeters binnen in je schedel.¹²⁴

Misschien is deze stelling iets te hard en past ze niet helemaal bij een juiste voorstelling van de invloed die de digitale apparatuur op onze levens heeft. Al kunnen we natuurlijk wel stellen dat het sociaal-technische systeem overal is en overal 'mee kan kijken'. Alles wat we immers doen op het internet en sociale media wordt opgeslagen en wordt dus gezien door het systeem, indien het systeem dat nodig acht. Echter lijkt de

quote hierboven toepasbaar te zijn op de toenemende afhankelijkheid van de digitale apparatuur vandaag de dag. Wie kan er vandaag nog zonder zijn smartphone? Overal waar we gaan en staan hebben we dat ding bij ons. Maar wie hunkert er vandaag niet naar een leven zonder die continue druk van de buitenwereld? Je smartphone eens niet meenemen naar je werk, of een wandeling maken zonder, lijkt echter absurd geworden. Stel je maar eens voor dat je iets tegenkomt onderweg, hoe ga je dan iemand verwittigen? We gebruiken deze apparatuur echter niet alleen om bereikbaar te zijn, maar ook om onze sociale contacten te onderhouden. Vrienden communiceren vandaag via sociale media en laten elkaar weten hoe het gaat in hun leven door het te openbaren op hun profiel. Wat echter nog verontrustender is dat bijvoorbeeld koppels op restaurant het belangrijker vinden om hun virtuele contacten te onderhouden in plaats van te investeren in de persoon die voor hen zit. Kortom we staan ermee op en we gaan er mee slapen. Zelfs naar het toilet of in bad gaan kan voor velen niet meer zonder hun smartphone. Ik heb het mensen al vaak horen zeggen en moet toegeven dat ik zelf ook al door dat gevoel geknaagd werd: indien ik die smartphone niet op zak heb, voel ik me naakt, alsof ik iets mis. We kunnen niet meer zonder, en dat baart me enorme zorgen. We lijken er niet meer aan te kunnen ontsnappen. Daarom slaat deze quote van George Orwell in als een bom, wanneer ik het lees. Het schud me wakker uit deze bedrieglijke virtuele droom. U ook?

¹²⁴ Orwell, 1984, 30.

Bibliografie

- "Bewakingscamera". In *Wikipedia*, 8 mei 2019.
<https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Bewakingscamera&oldid=53784422>.
- "De geschiedenis van de bewakingscamera". *IsGeschiedenis*, 5 april 2018.
<https://isgeschiedenis.nl/reportage/de-geschiedenis-van-de-bewakingscamera>.
- De Vriese, Herbert. "De gevangenis, de kliniek, het mensenpark. Cynisme als een politiek systeem." *Filosofie in bedrijf* 1, nr. 17 (2006).
- Dean, Trevor. *Misdaad in de Middeleeuwen*. Amsterdam: Pearson Education Benelux, 2004.
- Foucault, Michel. *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2018.
- . "Het panoptisme". In *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2018.
- "Halden Prison". In *Wikipedia*, 4 januari 2019.
https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Halden_Prison&oldid=876842587.
- Han, Byung-Chul. "De transparante samenleving". In *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Genep, 2013.
- "Hervorming van de EU-regels voor gegevensbescherming | Europese Commissie". Geraadpleegd 21 augustus 2019. https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection/reform_nl?pk_source=google_ads&pk_medium=paid&pk_campaign=gdpr2019.
- Hillen, Prof. dr. H.F.P., Prof. dr. E.S. Houwaart, en Prof. dr. F.G. Huisman, red. *Medische geschiedenis. Ziekte Kennis Dokter en Patiënt Gezondheidszorg en maatschappij*. Houten: Bohn stafleu van loghum, 2018.
- La Boétie, Étienne de. "Discours de la servitude volontaire". Vertaald door Charles Teste, 1836.
<http://www.singulier.eu>.
- "LOI - WET". Geraadpleegd 15 augustus 2019.
http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=2007032139&table_name=wet.
- McMullen, Jane. "Escape from Dubai: The Mystery of the Missing Princess", 2018.
- Meese, Joachim. "Dataretentie: het Hof van Justitie waakt over onze privacy - VSAdvocaten". *Van Steenbrugge Advocaten* (blog), 10 juni 2017. <http://vansteenbrugge-advocaten.be/dataretentie-het-hof-van-justitie-waakt-over-onze-privacy/>.
- Norwegian Correctional Service. "Architecture". *Magazine Halden Fengsel*, 2019.
- . "The Principle of Normality". *Magazine Halden Fengsel*, 2019.

NWS, VRT. "Wordt u in uw politiezone geobserveerd door camera's? Ontdek het hier". vrtnews.be, 07:33+02:00. <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2017/10/11/wordt-u-in-uw-politiezone-geobserveerd-door-cameras--ontdek-het-/>.

"Open Graph – Wat, waarom & hoe?!" RIFF, 5 oktober 2012. <https://www.riffonline.com/nl/happening/knowledge/open-graph-wat-waarom-hoe/>.

Orwell, George. 1984. Vertaald door Tinke Davids. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2018.

Romele, Alberto, Francesco Gallino, Camilla Emmenegger, en Daniele Gorgone. "Panopticism is not enough: Social Media as Technologies of Voluntary Servitude". *Surveillance & Society* 15, nr. 2 (2017): 204–21.

"What is Open Graph - YouTube". Geraadpleegd 5 augustus 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=4Q207Z-HkUo>.